

Esther Macià Vilaplana

**MANIFESTACIONS FUNERÀRIES
D'ÈPOCA ALT IMPERIAL A CATALUNYA
(SEGLES I - III DC)**

Treball Final de Grau d'Història

Tutor: Dr. Víctor Revilla Calvo

Facultat de Geografia i Història de la Universitat de Barcelona

Barcelona, 2013

Índex

Abstract.....	1
I. INTRODUCCIÓ	2
1. Objectius.....	2
II. METODOLOGIA	3
1. Marc històric	3
1.1. Marc espacial.....	3
1.2. Marc cronològic.....	4
2. Marc teòric i metodològic.....	4
3. Problemes d'estudi	5
III. LES ÀREES FUNERÀRIES	6
1. La legislació sobre el ritual.....	6
2. Les necròpolis i/o vies sepulcral.....	9
2.1. Les necròpolis urbanes	9
2.1.1. La localització del <i>locus sepulturae</i>	9
2.1.2. Tipologia de tombes	10
2.1.3. Deposició del difunt	11
2.1.4. Ritual funerari.....	11
2.1.4.1 <i>Humatio</i> o <i>Crematio</i>	11
2.1.4.2. Aixovars i dipòsits funeraris.....	12
2.1.4.3. <i>Silicernium</i> , libacions i ofrenes funeràries	13
2.2. Les necròpolis rurals.....	14
2.2.1. La localització del <i>locus sepulturae</i>	14
2.2.2. Tipologia de tombes	15
2.2.3. Deposició del difunt	16

2.2.4. Ritual funerari.....	16
2.2.4.1. <i>Humatio</i> o <i>Crematio</i>	16
2.2.4.2. Aixovars i dipòsits funeraris.....	17
2.2.4.3. <i>Silicernium</i> , libacions i ofrenes funeràries	17
3. Els <i>Monumenta</i> . Tipologia i funció	18
3.1. La Torre dels Escipions i els monuments turriformes	19
3.2. El columbari de Vila-rodonà	20
3.3. Tombes monumentals en forma de casa.....	20
3.4. La Torre de les Gunyoles.....	21
3.5. <i>Tumuli</i> . <i>Cupae solidae</i> i <i>cupae structiles</i>	21
IV. L'EPIGRAFIA FUNERÀRIA.....	22
1. El formulari epigràfic i els aspectes legals	23
2. Altres inscripcions i iconografia funerària	25
V. EL MÓN FUNERARI A LA CATALUNYA ROMANA	27
1. <i>Memoriae aeternae</i> al camp i a la ciutat.....	27
1.1. Formes d'enterrament, riquesa i ordre social	28
1.2. La concepció de la mort. Ritual i creences	29
VI. CONCLUSIONS	32
VII. ANNEXOS.....	33
VIII. REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES	52
1. Bibliografia	53
2. Recursos electrònics	56

Abstract

The purpose of this study is to identify the roman funerary rites in Catalonia under the Empire. It is a paradox that the physical remains of the dead – funeral monuments, inscriptions, decorations of the tomb or the elements buried with it- are most likely to reveal information about the life of an individual than his/ her death. It is well known that the evidence for the disposal of the dead is one of the most common classes of archaeological data, *Archaeology of Death*, that has been very important in order to reconstruct prehistoric and medieval societies, but it hasn't been so appreciated in Roman studies.

Our primary concern come from written and archaeological evidence to find what mechanisms roman population practiced to honour the death. It contains studies from *Barcino*, of Vila de Madrid square; *Tarraco*, with a lot of evidences and burials documented thought *Via Augusta* and near city entrances; and certain examples of burial practices in rural necropolis. It has been analyzed the use of differential burial practices, the relation between the *funus* and the social statues, and the roman beliefs about death and afterlife. I have analyzed and tried to interpret grave goods and other peculiarities present in tombs. I have detected ritual practices such as libations, sacrifices and objects related to funerary gifts found outside the tombs. Necropolis confirms the presence of *inhumatio* and *humatio* ritual and also the funeral meal or *silicernium*. I have also studied the epigraphic formulary, in order to prove how funerary memorials are shown to be a means of constructing both social identity and memory.

In conclusion, the study of *Manifestacions funeràries d'època Alt Imperial a Catalunya*, establishes a close correlation between funerary practices and social strategies of living people dealing with death during the Roman Empire.

I. INTRODUCCIÓ

«*Padilla mors aequo pulsat pede pauperum tabernas Regumque turris*»

(HOR. *Carm.* 1.4, 13-14)

En el seu llibre *Odes*, el poeta romà Horaci convida a Sesti a disfrutar de la vida i a complir amb els deures abans de que la mort, que a tots arriba, ho impedeixi. Pel poeta, la pàl·lida mort trepitja per igual –*aequo pulsat pede*– els barracots dels pobres com les torres dels reis. La mort és un destí innegable lligat a la condició humana i dels vius, i cada societat que s'enfronta a aquesta veritat universal desenvolupa una sèrie de mecanismes diferenciats per a commemorar els seus difunts i retre'ls homenatge.

1. OBJECTIUS

L'objectiu principal de la recerca *Manifestacions funeràries d'època Alt Imperial a Catalunya* és identificar i interpretar els rituals de la mort presents a les àrees funeràries de la Catalunya romana alt imperial (l'època d'August fins a la fi del segle III dC amb l'inici del mandat de Dioclecià). Partint de l'*Archaeology of Death*, es pretén estudiar tot allò vinculat amb el ritual funerari, no només centrant-nos en l'anàlisi d'aquells components i unitats funeràries en si mateixes: ja sigui els elements de senyalització de les tombes, les característiques arquitectòniques i la presència o no d'inscripcions funeràries; sinó el context fúnebre en el seu conjunt i tots aquells elements que el conformen: aixovars i dipòsits funeraris, presència d'evidències que apunten la realització del banquet funerari, les libacions o actes de purificació del mort, etc, sota una visió unitària i integradora.

Aquestes variables esmentades, i objecte d'aquest estudi, s'han posat en relació tant en les necròpolis localitzades a les ciutats romanes de *Barcino* i *Tarraco*, amb l'exemple de la necròpolis de la plaça de la Vila de Madrid de Barcelona i les diverses àrees excavades a Tarragona i estudiades en la tesi de Ciurana; com en les necròpolis o zones d'enterrament dels antics nuclis rurals romans fora d'aquestes ciutats: la necròpolis oriental del Collet de Sant Antoni de Calonge, Can Trullàs (Granollers), Can Bel (Pineda de Mar), Font del Vilar (Avinyonet de Puigventós), Necròpolis de l'Oliva (Maldà), Llafranc (Palafrugell) i el petit cementiri documentat a redós de la Torre dels Moros de Lloret de Mar. L'estudi també comprèn l'anàlisi dels documents epigràfics de l'àrea catalana i àdhuc, la valoració de diferents *monumenta* funeraris com la Torre dels

Escipions de Tarragona, la Torratxa de Vilablareix, Cal Temple d'Aiguaviva, la Torre dels Moros de Lloret de Mar, el columbari de Vila-rodona, les Cavorques de Sant Julià de Llor, la torre de les Gunyoles d'Avinyonet del Penedès, així com les nombroses *cupae* de Barcelona i de Tarragona. A partir de l'anàlisi d'aquests exemples, s'ha fet una valoració per a determinar les característiques del món funerari romà representades a Catalunya, i les peculiaritats que aquest registres demostren vers l'ambient hispànic i de la mateixa Itàlia.

Amb el present treball s'ha volgut demostrar que l'arqueologia és útil, i ha de ser presa en consideració com a tal, a l'hora d'estudiar els aspectes arqueològicament intangibles com ara el ritual i les creences de les famílies romanes, ja que les restes recuperades, i tingudes en compte dins el propi context arqueològic, poden apropar-nos a dilucidar moltes de les qüestions inherents no només del ritual, sinó del comportament social davant la mort, la seva concepció d'ultratomba i les peculiaritats rituals; al temps que ajuden a reflexionar, des d'una perspectiva actual, sobre la universalitat i el caràcter a-temporal dels sentiments humans enfront la mort i els desigs de memòria, doncs no existeix millor fórmula d'aproximar-se al món dels vius que conèixer la seva actitud davant la mort i el respecte amb què tractaren la memòria dels seus avantpassats.

Així doncs, en un estudi multidisciplinari: comptant amb l'arqueologia, l'antropologia, la paleobotànica, l'arqueozoologia, l'epigrafia, les fonts clàssiques i la història, es pot arribar a determinar certs aspectes cabdals del món funerari alt imperial en terres catalanes.

II. METODOLOGIA

1. MARC HISTÒRIC

1.1. Marc espacial

En l'inici de qualsevol recerca històrica resulta imprescindible justificar la delimitació del marc espacial del territori sobre el qual es centrarà l'estudi. En aquest cas, el territori que posteriorment anomenarem Catalunya i que en època romana encara no es correspon a una formació ètnica ni a una demarcació administrativa amb una entitat històrica com la que apareixerà en temps medievals (Pons, 1994, 21).

Els romans arribaren per primera vegada a *Hispania* l'estiu de l'any 218 aC en desembarcar l'exèrcit comandat per Gneu Corneli Scipió a *Emporion*, l'antiga fundació dels focues, la *polis* grega aliada de la república romana. Però no va ser fins l'any 197

aC que tingué lloc la creació oficial de dues Províncies anomenades respectivament *Hispania Ulterior* i *Hispania Citerior*. La major part dels territoris que en època posterior esdevindran Catalunya es concentraven en la província de la *Hispania Citerior*, la qual comprenia el llevant de la Península Ibèrica, des dels Pirineus fins, aproximadament, la frontera entre la Murcia i l'Almeria Actuals (Nolla, 1987, 19).

1.2. Marc cronològic

L'imperi romà s'organitzà des d'època republicana en un seguit de províncies governades per un pretor o un promagistrat superior (procònsol o propretor) durant un any. A partir del principat d'August, marc cronològic pres com a referència, les províncies quedaren dividies en imperials i senatorials, segons si estaven administrades directament per l'emperador o bé pel senat respectivament (Nolla, 1987, 40). D'acord amb aquesta classificació, la península comptà amb dues províncies imperials, la *Hispania Citerior* –amb capital a *Tarraco*– i la *Lusitania*; i una de senatorial, la *Baetica*. Tanmateix aquestes províncies estaven subdividides en *conventus*, una divisió intermèdia entre la ciutat i la província, els quals es comptaven set a la *Hispania Citerior*: *Tarraconensis*, *Caesaraugustanus*, *Cluniensis*, *Carthaginensis*, *Asturum*, *Lucensis* i *Bracarum*, aquests tres darrers, acabaren formant *Gallaecia*. Mentre que la província *Baetica* estava dividida en quatre *conventus*: *Cordubensis*, *Hispalensis*, *Gaditanus* i *Astigitanus*. I la província de *Lusitania* amb *Emeritanus*, *Scalabitanus* i *Pacensis* (Dopico, 1986).

En el present estudi ens centrarem en el *conventus Tarraconensis*, el qual ocupava tot el nord-est peninsular, englobant quasi tota Catalunya i amb seu central a *Tarraco*, alhora capital provincial de la *Hispania Citerior*, la més gran de tot l'Imperi. Aquesta estava administrada per un *legatus Augusti pro praetore*, nomenat per l'emperador i per un període de temps indefinit, el qual governava amb el suport de l'exèrcit en afers d'ordre públic, en les tasques del cobrament dels tributs, de l'administració dels béns de la província, de les obres públiques, de vigilar les ciutats i d'administrar la justícia (Nolla, 1987, 40).

2. MARC TEÒRIC I METODOLÒGIC

Mentre que per les recerques en el camp de l'arqueologia funerària en el territori d'Hispania comptem amb el «*Proyecto Funus*» per la ciutat de *Corduba*, endegat per la

Universitat de Còrdova i capitanejat per D. Vaquerizo¹. En l'àmbit català no disposem d'una recerca tan exhaustiva de context sobre les necròpolis de les ciutats romanes del territori, a excepció possiblement de Tàrraco, així com tampoc d'un compendi d'aquestes. No obstant això, comptem amb treballs centrats en petites zones i a nivell de cada jaciment. És destacable el projecte impulsat pel Museu d'Història de Barcelona i coordinat per J. Beltrán sobre l'àrea funerària de la plaça de la Vila de Madrid a Barcelona. No gens menys important ha estat la tasca realitzada a *Tarraco*, de la qual tenim una planimetria arqueològica i un estudi exhaustiu de les seves restes entorn als grans espais arquitectònics imperials; pel que fa a l'àmbit funerari, no tan abordat, comptem amb el treball de J. Giné o del Ted'a, així com les inscripcions recollides en el corpus de G. Alföldy, consultades a través de la tesi de J. Ciurana, un recull de les pràctiques i rituals funeraris a Tàrraco i el seu *ager* entre els segles II aC-III/IV dC. Així com també, i en l'àmbit rural, ha estat possible l'estudi i anàlisi de les necròpolis i les troballes *in agro* gràcies, principalment, a la revista *Estudi General*, 25: *In suo fundo* dels cementiris rurals de les antigues colònies *d'Emporion, Gerunda i Aquae Calidae*, així com d'altres revistes d'Hispania. També ha estat útil l'accés a les memòries d'excavació d'altres jaciments a través del dipòsit digital de la Generalitat de Catalunya. Pel que fa a l'estudi de les inscripcions, s'ha consultat el *Corpus Inscriptionum Latinarum* per Hispania i principalment, *Inscriptiones romaines de Catalogne*, de cinc volums.

3. PROBLEMES D'ESTUDI

La principal problemàtica que s'ha hagut d'enfrontar en la realització d'aquest estudi ha estat la diferència documental i arqueològica recuperada. A les ciutats comptem amb un major volum de publicacions i referències, com és el cas de *Tarraco* i *Barcino*, mentre que l'àmbit rural es troba en gran desavantatge. Degut a que el cos principal del treball respon a l'anàlisi de les necròpolis de la ciutat i les rurals, per tal de distingir les diferents tipologies existents, aquesta situació s'ha hagut de considerar. D'altra banda, aquest fet també ha estat interpretat en clau de les activitats realitzades al camp i de com a les ciutats, subjectes constantment a treballs d'urbanització del territori, aquestes restes han pogut ser recuperades amb més facilitat i sota un major grau de conservació palpable. Aquest precari estat de conservació del registre

¹ Vegeu VAQUERIZO, D. (coord.). *Funus Cordubensium. Costumbres funerarias en la Córdoba romana*. Córdoba: Universidad de Córdoba, 2001.

arqueològic, que també ha pogut estar motivat per les destruccions de campanyes d'excavació anteriors sota tècniques no tant modernes com les actuals, també modifica, sens dubte, els resultats i interpretacions que se'n puguin extreure. Qüestions totes elles que malauradament, no es poden remeiar. Els resultats interpretatius presentats, tampoc es poden prendre en termes absoluts, ja que hi ha necròpolis a les quals no s'ha pogut accedir a la memòria de l'excavació, com en el cas de Llafranc, que no s'ha pogut consultar l'anàlisi individualitzada de cada unitat funerària prospectada. Així, trobem registres força complets en alguns territoris, mentre que en d'altres regions amb prou feines podem reconèixer amb claredat l'estructura d'aquests assentaments.

Per últim cal fer constar però, que com a tot document arqueològic, la informació es troba en constant procés de construcció i que, per tant, els resultats aquí assenyalats poden patir modificacions interpretatives a la llum de nous descobriments. Àdhuc les datacions plantejades podrien patir modificacions considerables amb l'emergència de noves proves en el registre arqueològic. En l'actualitat ja sorgeixen problemes en datar les peces, sobretot les tombes que no presenten aixovar, o la no correspondència dins d'un mateix període dels elements recuperats. La dificultat de comprendre, en aquestes pàgines, un procés molt més complex de canvi cultural experimentat en aquests segles, i que trobem representat en d'altres jaciments importants, també s'ha de tenir en compte.

III. LES ÀREES FUNERÀRIES

1. LA LEGISLACIÓ SOBRE EL RITUAL

Segons la concepció romana del món de la mort, la funció principal de la tomba era la conservació del record del difunt en la memòria dels vius –*memoria aeterna*–, doncs la vida del mort continuava sempre que algú el recordés. Si no era d'aquesta manera, l'ànima de l'individu entrava a formar part de la massa indefinida, els *dii inferi*, els *manes*, que els romans creien perniciosos per l'home (Remesal, 2002, 370). El dret sepulcral es considerava un dret sagrat, més enllà del dret civil, entenent-lo com a *lex sacra* i *lex privata*. Així, un testament adquiria també aquesta condició de sacralitat, i també el *locus religiosus*, és a dir, l'espai que ocupaven les despulles del difunt, tant si es tractava de la tomba d'un ciutadà o d'un esclau (Remesal, 2002, 371).

La legislació romana prohibia enterrar o incinerar als morts a l'interior del *pomerium* de la ciutat, l'àrea sagrada i protegida pels déus, que sovint coincidia amb el

perímetre emmurallat, distingint així la ciutat dels vius de la dels morts. La llei de les XII Taules (451 aC) ho disposava d'aquesta manera: "*hominem mortuum in urbe ne sepelito neve urito*"². L'epigrafia ens mostra com les ciutats concedien llocs públics per a donar sepultura als ciutadans més distingits. La prohibició mencionada estava relacionada amb raons higièniques i també de seguretat per tal d'evitar els incendis derivats dels rituals d'incineració -els forns crematoris estaven prohibits a menys de 500 peus de la *urbs*-³. La Llei de les XII Taules també contenia una sèrie de preceptes encaminats a limitar el luxe dels enterraments, una d'elles disposava que no es dipositessin els cadàvers en la tomba amb més or que el que tinguessin a les dents: "*neve aurum addito, at cui auro dentes iuncti escunt, ast im cum illo sepeliet uretve, se fraude esto*" (Rascón, García, 1993, 32).

El ritual funerari romà fou doble al llarg de la seva història. Tot i que la inhumació era predominant en un principi, és a dir, les despulles del difunt eren dipositades a terra directament o dins d'una caixa o sarcòfag; a partir de la Baixa República era costum la cremació del cadàver en una pira funerària -l'*ustrinum*- per col·locar les restes en una urna o caixa -*larnax*- que fos enterrada o dipositada en un columbari o tomba monumental. Durant el segle II dC retornà altra vegada el costum d'enterrar les despulles fins que el segle IV aC, quedà substituïda la cremació per la inhumació (Nolla, 1987, 64).

El *locus religiosus* s'ubicava o bé en les terres particulars i propietat del difunt o llur família, o bé fora del *pomerium*, al llarg dels camins, i en les vies d'entrada i sortida de les ciutats, on aquells que hi volien ser enterrats havien d'adquirir el terreny. Tenint present que el venedor del *fundus* es podria reservar un lloc per a la seva sepultura en aquella parcel·la de terra objecte de compravenda, i sinó sempre quedava la construcció de tombes en camins públics que, al marge d'evitar problemes de propietat en situacions futures, garantia el dret del *iter ad sepulcrum*, camí d'accés fins la tomba, el qual no es perdia mai, a través del pagament d'un preu per l'espai ocupat del camí.

Remesal (2002) explica en el seu article com en ocasions s'enterraven i es construïen tombes en llocs no autoritzats o aliens a la persona que tenia possessió

² (Rascón, García, 1993, 30, a CIC. *De leg.* 2.58).

³ Amb el triomf del cristianisme els morts entraran a l'interior de les ciutats, amb l'aparició de les inhumacions privilegiades vinculades als edificis de culte dels grups episcopals, com *Barcino* y *Valentia* (Beltrán, 2007, 7).

d'aquelles terres, i com aquest fet suposava conflictes entre el propietari i el usurpador, el qual, aquest darrer, estava obligat a traslladar el cos⁴. Tanmateix, si algú era enterrat temporalment en un lloc, aquest *locus* no era considerat sacre, així com si un cadàver s'enterrava en varis *loci religiosi* només aquell espai que contenia el cap era considerat sagrat. Els romans distingien els conceptes sepulcre i monument. Mentre el *sepulcrum* no podia ser objecte de donació o venda degut al seu caràcter de lloc sagrat, el qual no caducava amb el transcurs del temps o inclús després del seu abandonament, el *monumentum* o part d'aquest sí, amb els terrenys vinculats a aquest com horts o jardins, els quals no rebien aquesta mateixa consideració sacra. D'aquesta manera, s'entén que en la majoria dels casos només s'hagi localitzat el *sepulcrum*, o part d'aquest, segons les condicions de conservació, i no el conjunt monumental que podien acompanyar-lo i que hauria estat reutilitzat i transformat en posterioritat.

Els enterraments en camins i en les vies de pas servien per a que el viatger, quan passava davant les tombes, s'aturés i llegís la inscripció per a dedicar un record *in perpetuum* al mort. L'epígraf o el poema, a més de personalitzar la tomba, evitava l'oblit del difunt amb freqüents al·locucions al caminant i amb formules que expressaven salutacions, i també podia anar acompanyada d'estàtues per captar la mirada del viatger⁵. Aquells que disposaven de recursos podien construir dues formes de sepulcres col·lectius: els sepulcres familiars, construïts per al difunt i la seva família, i els sepulcres hereditaris, que recollien a la família i als hereus. Si algú s'atrevia a violar un sepulcre era condemnat a pagar una multa o inclús condemnat a la pena de mort, la gent de condició humil, o bé obligats a exiliar-se o anar a les mines, per als de millor condició social, sabent que haurien de ser enterrats al lloc on havien estat deportats, lluny de la família i per tant, sota el perill de que la seva tomba fos oblidada (Remesal, 2002).

Però tota la població no podia permetre's l'adquisició d'una sepultura, i aquells que no tenien recursos entraven a formar part dels *collegia funeraticia* (Toynbee, 1971, 54-55), associacions privades, a vegades de caràcter professional, que reunien a homes lliures i esclaus de poc poder adquisitiu que pagaven una quota mensual per assegurar-

⁴ Tot i que es necessitava l'autorització del pontífex o príncep (Ciurana, 2011a, 68). Aquest fenomen corregiria la interpretació d'alguns conjunts funeraris considerats com a profanats, potser estariem parlant del trasllat d'aquests en el moment contemporani.

⁵ Vegeu el capítol IV. *L'epigrafia funerària*.

se la sepultura. Si bé es documenten a mitjans del segle I dC, a partir del regnat de Claudi seran freqüents. A Hispania sabem de la seva existència per mitja de l'epigrafia, essent la Bètica la província romana on estan més documentats (Beltrán, 2007, 20).

2. LES NECRÒPOLIS I/O VIES SEPULCRALS

En aquest apartat s'ha dut a terme un estudi de les unitats funeràries recuperades en ambients urbans i rurals en època romana. D'aquestes, s'ha diferenciat el ritual inhumador de la *crematio*, així com s'ha especificat el contenidor que acollia les restes del difunt i la posició del cadàver en aquesta (urna, sarcòfag, taüt de fusta/plom), l'estructura on es trobava dipositat el cadàver i/o el contenidor (fossa simple, cista, estructura construïda), els objectes dipositats a l'interior de la tomba, relacionats amb: l'aixovar funerari (llànties, monedes), ofrenes d'aliments (elements de vaixel·la) o objectes personals del mort (agulles de cap, braçalets, sandàlies, etc.). També s'ha observat la coberta de la tomba (lloses de pedra, *tegulae* a doble vessant) i per últim, els diversos elements que fan pensar en rituals com les libacions, el *silicernium* i d'altres rituals de purificació.

2.1. Les necròpolis urbanes

En l'àmbit urbà s'ha analitzat, en el cas de *Barcino*, la *via sepulchralis* de la plaça de la Vila de Madrid (Fig. 1.1, 2), i les necròpolis de la ciutat romana de *Tarraco*, estructurades en tres sectors suburbans per l'arqueologia: el suburbi oriental, el suburbi occidental i la perifèria septentrional (Fig.1.2).

2.1.1. La localització del *locus sepulturae*

La necròpolis romana de l'actual plaça de la Vila de Madrid de Barcelona es correspon a una via romana secundària que conduïa a la porta septentrional decumana de la muralla de *Barcino*. Aquest emplaçament *extra muraris* de la ciutat també es documenta als enterraments de la ciutat de *Tarraco* com a mínim fins al període visigòtic (Ciurana, 2011a, 12). Les principals àrees funerària de *Tarraco* s'estructuren a ambdós costats de la *Via Augusta*, generant al seu voltant una autèntica *via sepulchralis*, excepte la perifèria, que no s'articula entorn a aquesta i que tampoc presenta tantes restes funeràries com les altres zones de *Tàrraco*. L'arqueologia ha documentat restes funeràries fins a 1 km de distància de les portes de la ciutat, constatant l'existència d'una segona franja darrera aquesta «primera línia funerària» (Ciurana, 2011, 693-694). Si bé els diferents sectors presenten unes característiques pròpies que els fan

mereixedors de llur classificació periurbana, a grans trets s'observa que el moment fundacional de les primeres necròpolis al suburbi oriental i a la perifèria septentrional es correspon als primers anys del principat d'August. Les restes arqueològiques detectades a la zona del carrer Robert d'Aguiló i al camí de la platja dels Cossis (actual C. Antoni Company i Fernández de Córdoba) es situen a partir d'aquests moments, així com la petita necròpolis a la zona de l'amfiteatre, la qual comença a funcionar en època augustal. De la mateixa manera que al suburbi occidental durant els segles I i II s'intensificà la seva ocupació funerària (Ciurana, 2011, 694).

2.1.2. Tipologia de tombes

Els resultats de la recerca (Fig. 4.4, 4.6) ens informen que els enterraments analitzats es disposen majoritàriament –concretament en 473 dels casos- en fosses simples, 90% del total, pel que fa a les necròpolis de Tàrraco. Tanmateix, la necròpolis de *Barcino*, de les 52 inhumacions estudiades, 45 estan realitzades en fossa simple (87%). D'aquesta manera queda clar que la tipologia de sepultura en fossa simple, ja sigui amb coberta de *tegulae*, coberta en àmfora o de lloses, és la predominant en ambdós casos. Seguida d'aquesta trobem la tipologia de cista en *tegulae*: 28 casos (5%) del conjunt tarragoní, i en 5 casos (10%) en el conjunt barceloní (Fig. 3.1). Mentre que de cista en llosa només en documentem a les necròpolis de Tàrraco, 27 casos (5%) (Fig. 4.1), ja que a la Vila de Madrid trobem un contenidor en *amphorae* (Fig. 3.4) i un enterrament en sitja. Cal tenir en compte que, a banda del contenidors en àmfora, els contenidors funeraris més nombrosos són els taüts de fusta (*capulus*)⁶. Un altre tipus de contenidors funeraris són les urnes ceràmiques que, tot i estar associades a les incineracions, se'n ha trobat una d'inhumació a la necròpolis de la Vila de Madrid, així com una inhumació de dos individus perinatals dins d'una olla de ceràmica al suburbi occidental de Tarragona (Fig. 4.3).

Un altre aspecte a destacar és la superposició de les tombes, tant a *Barcino* (Fig. 3.2) com a *Tarraco* (Fig. 4.5); i la presència d'un possible *collegium funeraticium* a la Vila de Madrid, amb 78 inhumacions i 18 cremacions, situades al nord de la via i més allunyades del camí (Fig. 3.6). En aquesta zona, es va trobar la base d'una ara (que senyalitzava una cremació) i una *cupa structilis* de d'inhumació incompleta, així com un *ustrinum* vinculat a aquest mateix *collegium*. De fet, les darreres hipòtesis apunten

⁶ Si bé en el registre no es troba l'estructura de fusta, els claus de ferro trobats en els contextos funeraris en són prova de la seva existència (tot i que hi ha altres mètodes per a detectar-los).

que tota la l'àrea de la necròpolis de la Vila estaria vinculada a un *collegium funeraticium* (Beltrán, Rodà, 2012, 108).

2.1.3. Deposició del difunt

En relació a la posició del difunt dins la tomba, una majoria notable de les inhumacions estudiades s'han localitzat en posició de decúbit supí, és a dir, de panxa enlaire i amb les extremitats superiors paral·leles al cos o bé flexionades sobre el pit o la pelvis, i les extremitats inferiors estirades (Fig. 3.5). No obstant, s'han trobat casos especials com el de dos infants (UF 628, 1208) i dos adults (UF 736, 1207) trobats en posició fetal, al suburbi occidental de Tàrraco (Fig. 4.2), o bé en el cas de Barcelona, dos enterraments disposats en decúbit pron (enterrament A-23), estirat sobre el tòrax o abdomen, corresponent a un individu infantil probablement de sexe femení (Fig. 3.3) i un individu adult femení; i set inhumacions en decúbit lateral dret, corresponent a individus de poca edat (Fig. 3.7), encara que també s'ha observat en individus de sexe femení⁷. Un altre cas que mereix especial menció és el corresponent a l'esquelet localitzat a la sitja, el qual presentava també una posició diferenciada: amb el tronc recolzat dorsalment al fons de la sitja i les extremitats superiors flexionades amb les mans a l'altura de la cara, que possiblement podrien haver estat lligades; mentre que les extremitats inferiors es trobaven semiflexionades i recolzades quasi verticalment a la paret de la sitja (Jordana, Malgosa, 2007, 61).

2.1.4. Ritual funerari

2.1.4.1 *Humatio o Crematio*

En el cas de Tàrraco, s'ha documentat molt poca presència del ritual incinerador –*crematio*–, amb només 27 unitats funeràries (4% del total). Mentre que el ritual de la *humatio* és majoritari, amb 597 exemples (96% del total) (Fig. 4.8). Aquest ritual estava plenament implantat ja durant la primera meitat del segle I dC. Així, la convivència d'incineracions i inhumacions es donarà durant els segles I-II dC, essent la inhumació la més estesa. Prova d'això és l'àrea excavada del carrer de Robert d'Aguiló, 38 (Fig. 4.7), on hi conviuen inhumacions i incineracions en el si d'una mateixa família i entre individus d'una mateixa edat, a principis de la nostra era⁸.

⁷ El registre de Barcelona és singular pel gran volum d'enterraments infantils (Jordana, Malgosa, 2007, 63).

⁸ L'any 1972 es localitzaren sarcòfags d'inhumacions i urnes cineràries (Ciurana, 2011a, 704).

En el cas de *Barcino* la tendència es repeteix, amb 52 inhumacions i només 8 cremacions⁹, que es documenten de manera coetània durant el segle II dC, alhora que s'observa una separació de l'espai funerari entre els rituals d'enterrament en el *collegium funeraticium*, concentrant-se en la zona nord-oest la majoria de cremacions en urnes o fosses al sòl, mentre que les inhumacions predominen al sud-est en fosses simples i en d'altres contenidors esmentats amb anterioritat (Beltrán, 2007, 24-25).

2.1.4.2. Aixovars i dipòsits funeraris

El ritual funerari no tan sols comprenia el tractament del cadàver i la seva col·locació a l'interior de la tomba, sinó que també existien tota una sèrie d'objectes que en formaven part. El registre arqueològic ens mostra la troballa d'objectes d'aixovar funerari, encara que no sempre: de 738 tombes analitzades en el cas de Tàrraco per Ciurana, només 235 presenten evidències d'aquests objectes (31,84% del total) que el registre ha permès classificar per volum de representació (Fig. 5.1): on els unguentaris (23%) i les vaixelles de ceràmica (18%) sovintegen en el registre; seguits d'elements d'abillament (18%), llànties (14%), monedes (13%), vaixel·la vítria (5%), claus rituals (3%), amulets i joguines (2%), sobretot en tombes infantils, i en menor representació caps cosmètiques i miralls (1%), relacionats amb el *mundus muliebris*. Seguint aquesta mateixa línia, els elements més comuns a *Barcino* són els recipients ceràmics (*Terra Sigillata* i ceràmica Africana comuna). Sovint es documenta un aixovar bàsic, o aixovar-tipus, compost per un plat i/o vas, unguentaris i lamparetes (també a Tàrraco). Així com també es troben registres d'aixovar més complexos, com el sepulcre 18, amb dues tabes, un *pondus* i un plat de vidre (Fig. 5.2). D'altres amb fitxes de joc (*calculi*), tabes (*tali*), daus o taulers (*tabulae lusoriae*); objectes d'indumentària, com claus de bronze de calçat; braçalets i penjolls (Fig. 5.3, 5.4); amulets com la *bulla* i campanetes (*tintinnabula*) que formaven part de la indumentària infantil (Fig. 5.8), així com s'han trobat 31 monedes (la més antiga d'època augusta) dipositades a la barbata, boca o a la mà, interpretades d'acord amb la creença del viatge del difunt al més enllà, com a "òbol de Caront" (Beltrán, 2007, 42)¹⁰.

⁹ Segons els antropòlegs podríem estar parlant d'un volum més gran tenint en consideració els ossos i cendres desplaçats. Vegeu Beltrán, 2007, 21.

¹⁰ Un cas que no deixa de ser curiós, és la substitució de l'òbol de Caront per un clau doblegat en forma d'anella a Tàrraco (UF 1121), del qual no se'n sap el motiu.

D'altra banda, i també inclosos com a material d'aixovar, es troben amulets i *crepundia* fets d'ullals d'animals, amb un clar valor apotropaic i talismàtic; o cànids sacrificats i enterrats amb el difunt, com és el cas de la UF 1209 que conté una inhumació d'una dona adulta acompanyada d'un petit cadell i que pot ésser interpretat com a sacrifici ritual o bé un animal de companyia (*toy dog*) (Ciurana, 2011, 439). Tot i que també pot ser possible que es trobin inhumacions de gossos en sepultures individuals, com la tomba d'un cànid a Tàrraco (Ciurana, 2011a, 289).

2.1.4.3. *Silicernium*, libacions i ofrenes funeràries

Pel que fa al ritual del *silicernium*, a les àrees de Tàrraco s'han documentat evidències d'àpats frugals al costat de la tomba. Les concentracions de cendres i les restes superficials de ceràmica poden ser lleus indicis d'un foc per a coure-hi aliments, així com la presència d'ossos d'ovicaprí, conill, bou i gallina en 28 sepulcres, amb marques d'evisceració i d'haver estat cuinats que es poden interpretar com a residus de banquets funeraris. Excepcional és la presència d'ous de gallina com a ofrena (UF 495, 626, 669), també a la Vila de Madrid (Fig. 5.7), i que ha estat objecte de diverses interpretacions per part d'investigadors¹¹. A Barcino també trobem restes d'ovicàprids, suïds, bòvids, aus, mol·luscs o cargols com a resultat d'ofrenes alimentàries o restes de banquets. Altra evidència de la realització del *silicernium* és la presència de vaixel·la ceràmica (gerres, plats i tasses) com ja s'ha esmentat, però en aquest cas fragmentades *a priori* abans de dipositar-les amb el difunt (UF 1209, 376).

El ritual de la *profusio* o *libatio* també està present en sarcòfags i sepulcres. Durant les libacions, sovint emmarcades en les festivitats dels morts del calendari romà, s'abocava aigua, vi o perfums establint un diàleg entre el viu i el difunt que rebia la ofrena. En el dipòsit funerari o pou ritual de la via sepulcral també s'han recuperat monedes, deu gossos (Fig. 5.5), sis neonats de porc, un cap d'èquid (Fig. 5.6) i una àmfora de vi (Jordana, Malgosa, 2007, 33-34), que també es poden relacionar amb dos dipòsits funeraris aïllats de Tàrraco (71 i 72) que contenien llànties, gerres, monedes i elements d'os oferts al difunt com a regal.

A la necròpoli de la Vila de Madrid es va localitzar un *lacus*, o dipòsit d'aigua (Fig. 5.9), i dos pous de captació que s'han de relacionar amb els ritus de purificació del cos i altres pràctiques funeràries complexes, així com amb el reg dels jardins funeraris, ja que l'anàlisi del paisatge vegetal de la necròpolis ha constatat la presència de pins,

¹¹ Vegeu capítol V. *El món funerari a la Catalunya Romana*.

alzines, garrigues, roures, etc., així com de roses, romaní, liliàcies i falgueres (Beltrán, et al., 2007, 95-106). En el monument funerari del carrer Antoni Company i Fernández de Córdoba, núm. 11 de Tarragona es varen recuperar restes de les pintures parietals en estuc de la cambra funerària que també evidencia la presència de motius vegetals de color verd sobre fons blanc com a elements decoratius. I al monument funerari del Camí dels Cossís, la presència d'una cisterna o dipòsit (Fig. 5.10), porta a pensar que podria servir per a regar l'*hortus* o bé fou utilitzat durant els rituals de purificació que es celebraven al *funus* després de l'enterrament, com la *suffitio*, mitjançant foc i aigua (Toynbee, 1971, 50)¹².

2.2. Les necròpolis rurals

En aquest apartat s'han analitzat set jaciments que es troben fora de l'*urbs* romana, i que per tant, conformen el territori rural: és el cas de la necròpolis oriental de la vil·la romana del Collet de Sant Antoni de Calonge (Calonge), Can Trullàs (Granollers), Can Bel (Pineda de Mar), Font del Vilar (Avinyonet de Puigventós), Necròpolis de l'Oliva (Maldà), Llafranc (Palafrugell) i el petit cementiri documentat al voltant de la Torre dels Moros de Lloret de Mar, únic cas amb presència exclusiva d'incineracions segures.

2.2.1. La localització del *locus sepulturae*

L'arqueologia ha demostrat l'existència d'una àmplia variabilitat en la ubicació de les necròpolis *in agro* segons la topogràfica del lloc així com les característiques i evolució de cada assentament. No obstant, sovint aquestes àrees es situaven en zones marginals dels *fundi*. A redós de la zona de treball i residencial, prop de la costa i de camins, es crearen zones d'enterrament en un terreny que no podia ser utilitzat per a cap altra activitat, com bé succeeix al conjunt de Can Bel, Can Trullàs, Font del Vilar, Llafranc, i Torre dels Moros; i ocupant espais abandonats d'un establiment antic ja en desús com en el cas de la necròpolis del Collet de Sant Antoni al damunt de l'antiga bòbila, o la necròpolis de l'Oliva que es creu que ocuparia l'antiga zona dedicada a activitats agràries (Fig. 6.1). Aquest *locus sepulturae* s'adaptava a la forma del terreny i per tant, cadascun dels jaciments mencionats responia a una distribució pròpia.

¹² Aquesta consistia en aspergir aigua als presents amb una branca de llorer, fent-los després passar per damunt del foc.

Cadascuna de les necròpolis presenten, a més, diferents sectors d'enterrament: com en el cas de Sant Antoni on el sector nord es el més densament aprofitat per a les inhumacions; d'altres presenten agrupacions de 2, 3 i 4 sepultures així com sepultures aïllades, com en el cas de Can Trullàs (Tenas, 1993, 65-78), el qual el conjunt d'inhumacions d'infants i adults es concentra en un sector concret, mentre que en un altre sector de fossa de grans dimensions es recuperaren les restes de quatre esquelets perinatals associats a ofrenes diverses. Amb tot, la superposició de les tombes en aquests registres també ha estat documentat. Cal destacar el cas del cementiri de la Torre dels Moros on s'ha localitzat un mur de contenció d'època romana que hauria servit per protegir el *locus religiosus* i simultàniament definir l'àrea funerària amb claredat (Nolla, Casas, 2005a, 117-123).

2.2.2. Tipologia de tombes

Les diferents sepultures excavades permeten establir una classificació tipològica que es va repetint al llarg de les necròpolis estudiades, tot i presentar una mostra força heterogènia (Fig. 6.2, 6.3, 6.4). D'aquesta manera s'observa com de les 83 inhumacions del registre arqueològic, la majoria presenten sepulcres en fossa simple (46%), seguides pels enterraments en taüt de fusta (24%), pels claus trobats en el registre (Fig. 7.1); en menor nombre es troben les cistes de llosa (17%), i per últim, les caixes de *tegulae* (13%) ja sigui en *tegulae* planes o a doble vessant. Observant més de prop cada cas, trobem a Can Trullàs la significativa presència d'enterraments amb fossa simple, ja que de les 20 inhumacions estudiades, 18 són en fossa, mentre que una és en caixa de *tegulae* i l'altra en taüt de fusta. Així com a la necròpolis de Can Bel, on de les 9 inhumacions trobades, 8 són en taüt de fusta i tan sols una en caixa de *tegulae* (Burch, Nolla, 2005, 109-115). El registre més variat en quant a tipologia i amb una mostra prou significativa d'inhumacions, és sens dubte el de Collet de Sant Antoni (Casas, et al., 2005, 11-103), el qual presenta 16 enterraments en fossa simple, 9 en caixa de *tegulae* i unes altres 9 en taüt de fusta. A Llafranc també es documenten aquests mateixos tipus de sepulcres, tot i que també enterraments en àmfora que hauríem de situar, sobretot, a partir del segle IV, com a distintiu dels cementiris tardoantics del territori (Plana, 2004, 156). Mentre que l'estat de conservació de les incineracions de Lloret de Mar només permet destacar una caixa en *tegulae* i coberta de *tegulae* a doble vessant (Nolla, Casas, 2005a, 117-123).

2.2.3. Deposició del difunt

La forma en que el cadàver va ser sebollit a la sepultura també mostra la predilecció per una posició determinada en les diferents necròpolis rurals. De les 45 inhumacions -ja que a l'estudi de les necròpolis de Can Trullàs i de l'Oliva no s'ha explicat la posició del difunt- 44 presenten una posició de decúbit supí o dorsal (Fig. 7.3), i només es documenta un cas en posició de boca terrosa: la tomba núm. 35 de Collet de Sant Antoni. Aquest fet ens porta a pensar que és una manera poc usual de disposar el cadàver, tot i que també trobem algun exemple a Llafranc (Plana, 2004). La col·locació dels braços o la testa o l'orientació del difunt segueixen diversos esquemes prenent com a referència els quatre punts cardinals. Per posar un exemple concret, a Can Trullàs, les disposicions sud-nord es troben en cinc ocasions, mentre que est-oest set vegades (Tenas, 1993, 65-78). Tant és així que, no es pot determinar amb precisió l'orientació més comuna del cadàver al mancar informació d'alguns registres.

2.2.4. Ritual funerari

2.2.4.1 *Humatio o Crematio*

El tractament del mort majoritari a les necròpolis rurals és la inhumació (Fig. 6.3). De fet, d'entre els set jaciments presos com a referència en l'estudi, només en un cas s'han documentat restes de 4 o 5 incineracions, a Lloret de Mar. Tot i que a Llafranc, les descripcions relatives a les obres de fonamentació de la capella de Santa Rosa assenyalen la troballa de cendres, recipients ceràmics i altres objectes que resulten difícils de lligar en un cementiri només d'inhumacions (Plana, 2004, 154), és un assentament conegut d'antic i moltes de les evidències relatades en els diaris d'excavació o en la premsa del moment es fan difícils de trobar i contrastar. D'aquesta manera, tot i que fos possible que en un origen, per la necròpoli d'època d'august o poc més tard, hi hauria hagut presència de ritual incinerador, en l'actualitat no es pot demostrar (Nolla, Casas, 2005b, 147-148). D'altra banda, la gran presència de gerres de ceràmica en la fossa de Can Trullàs, per la seva posició homogènia i quantitat, feren pensar que també es podrien relacionar amb el ritual d'incineració, però tampoc va ser aquest el cas. Per tant, podem assegurar que es degué fer ús del ritual incinerador en les necròpolis rurals alt imperials catalanes, com a Lloret, al redós de la vil·la tot i la falta d'evidències prou feaents.

2.2.4.2. Aixovars i dipòsits funeraris

Els aixovars funeraris recuperats en els sepulcres de les necròpolis de les *villae* romanes es distingeixen per la seva homogeneïtat (Fig. 7.5). Tot i que no totes presenten aixovar, més de la meitat del total (61%) contenia objectes en el seu interior, tant en inhumacions masculines, femenines i en menor nombre d'infants. Els objectes de vaixel·la de ceràmica (42%) (Fig. 7.7) són els més representats, seguits per monedes i objectes metàl·lics (15% ambdós), vaixelles de vidre (9%), restes d'animals (5%), llànties i útils de la vida quotidiana, com agulles de cosir i adorns personals (4%) (Fig. 7.4, 7.6, 7.8); i per últim, una gerreta de joguina (2%). Per tant, hi trobem objectes d'ús personal i altres objectes que haurien estat destinats a ofrenes relacionades amb la idea del viatge al més enllà, o en la vida després de la mort. A la tomba núm. 13 de Sant Antoni s'ha trobat el que s'ha interpretat com un "òbol de Caront" sota la llengua del difunt, tot i que ja és de cronologia tardana, segle IV (Casas, et al., 2005, 36-37) (Fig. 7.9). També trobem tres òbols de Caront a Can Trullàs, mentre que a la inhumació núm. 2 de Font del Vilar la moneda de bronze que s'ha recuperat, Julio-Claudia, si que pot ser datada amb seguretat en el segon terç del segle II dC (Lloveras, Palahí, 2005, 163-168). Els objectes de ceràmica trobats sovint són gerres, copes, gots o cassoles. En la tomba núm. 2 de Can Trullàs s'ha documentat un infant amb una gerra on hi havia un incisiu humà d'adult. Els lacrimatoris de vidre, copes i gerretes també són notables així com dels objectes metàl·lics: un podall de ferro, a Sant Antoni, una cadena (e. núm.9), un rebló de bronze probablement de sandàlia i una làmina de plom (e. núm. 17) a Can Trullàs, i tres fíbules de bronze i claus de ferro (e. núm. 2 i 5) de Can Bel (Cela, et al., 1999, 221-245). De fet, de claus de bronze se'n documenten a varies necròpolis com a evidència plausible dels enterraments en taüt de fusta, com ja s'ha esmentat anteriorment. Un enterrament singular és la tomba núm. 9 del Collet que presentava els peus del inhumat empresonats a l'altura del turmell per un parany de ferro del qual se'n conservaven dues plaques (Fig. 7.2). Respecte a les restes de fauna, s'ha trobat un crani d'ovicaprí (tomba 1), quatre peces de dentició del mateix (tomba 2) i un èquid al costat de la tomba 6 de Can Bel, així com ous d'au dins de gerres de ceràmica a Can Trullàs (Tenas, 1993, 70).

2.2.4.3. *Silicernium*, libacions i ofrenes funeràries

Les necròpolis de Can Bel i de Can Trullàs són especialment destacades perquè, a banda de les tombes excavades, s'han documentat estructures que poden ser

interpretades com a dipòsits funeraris. A Can Bel, l'estructura 1024 es correspon a un dipòsit on s'hi col·locaven les ofrenes amb funcions similars a la fossa d'ofrenes de Can Trullàs. En aquest dipòsit s'han trobat restes d'ovicaprins, de *sus domesticus*, de *Vulpes vulpes* i de *rattus* sense indicis d'esquarterament ni descarnació, que porten a pensar que ens trobem davant un lloc col·lectiu on es dipositaven les ofrenes en els aniversaris o els diferents dies de l'any de festivitat dels morts (Cela, et al., 1999, 242). Mentre que al nivell d'ús 1034 apareixen *bos taurus*, ovicaprins i *equus caballus* cremats i amb traces de descarnació que porten a pensar en una funció de tipus alimentària, al trobar-se al costat de les tombes de manera individualitzada, o de banquet funerari en el mateix dia de l'enterrament o poc després –*silicernium* i *cena novemdialis*-. El ritual de libació també s'ha pogut constatar pel forat d'algunes *tegula* de Can Bel, i en un cas a Can Trullàs. Altra tipus d'ofrena més simbòlica és la que fa referència al difunt de la tomba 1 de Can Bel, el qual, sobre les cames hi tenia quatre costelles i un crani d'ovicaprí en el reompliment de l'estructura de protecció. Totes les espècies animals documentades a Can Bel considerades com ofrenes alimentàries també estan representades a l'interior de la fossa de Can Trullàs, a excepció del cèrvid. D'aquest darrer també és excepcional la fossa de diverses cavitats que contenia quatre tombes de perinatals, gran quantitat de gerres de ceràmica decorades¹³ i diverses restes faunístiques de canins, equins (amb l'esquelet sencer d'una euga, un poltre i un adult), bovins i restes antracològiques. Tena associa Can Trullàs amb una àrea funerària d'un col·legi funerari el qual posseïa un *locus sepulturae* i instal·lacions per celebrar banquets funeraris i per fer rituals de purificació (com ablucions al dipòsit hidràulic documentat), i cremació d'ofrenes al forn i a la plataforma de combustió¹⁴. Per tant, a més de la zona de tombes, Can Trullàs tindria una fossa, on a més de contenir-hi inhumacions de perinatals, s'hi celebrarien cerimònies col·lectives relacionades amb infants i/o la resta de la comunitat enterrada.

3. ELS MONUMENTA. TIPOLOGIA I FUNCIO

Amb els *monumenta* es pretenia assegurar la memòria del difunt, crear un espai sagrat i inalienable en base a la protecció del dret de tomba (Ciurana, 2011a, 193). Dins d'aquesta categoria hi podem trobar, depenent de l'estatus social i el poder adquisitiu,

¹³ Es van documentar dues gerres que conservaven inscripcions grafitades amb noms personals propis, un de femení (*Venerina*) i un altre de masculí (*Sexto Alphio Ilerma*) (Tenas, 1993, 71).

¹⁴ El seu estat de conservació no permet afirmar taxativament un ús funerari (Tenas, 1993, 72).

mausoleus, columbaris, *cupae*, ares, esteles i, en ocasions, només una fossa excavada sense cap tipus de senyalització externa. Concretament, en aquest apartat, centrarem la nostra atenció en aquells monuments turriformes, com la Torre dels Escipions, en forma de temple, columbari de Vila-rodona, en forma de casa, i també en tombes monumentals en forma de *cupae*, dels quals comptem amb significatius exemples a *Barcino* i a *Tarraco* però sense entrar massa en detall en elements pròpiament escultòrics i arquitectònics, sinó pel que fa el seu ús funerari.

3.1. La Torre dels Escipions i els monuments turriformes

Aquest monument turriforme és el millor conservat de tota Hispania (Fig. 8.1). Es troba situat a les proximitats de la *Via Augusta*, a 4km de Tarragona, i fou construït durant la primera meitat del segle I dC. Presenta tres cossos quadrangular, els quals destaquen dues estàtues en relleu d'Atis i entre elles una inscripció en *tabula ansata*, de la qual no s'ha pogut esbrinar la persona o família que projectà la construcció del mausoleu, així com tampoc el nom o noms del difunt ni la ubicació de les restes incinerades o inhumades (Ciurana, 2011a, 638-639). Al tercer cos hi figura un baix relleu on apareixen dos personatges de cos sencer. Es creu que tampoc es podia accedir a l'interior, ja que segurament fou construït a mode de senyalització del sepulcre i no com a cambra funerària. No obstant, queda clar que s'ha de relacionar amb algun personatge de l'elit tarraconense, potser d'un propietari rural, ja que a pocs metres del monument, al Mas Rabassa, s'ha localitzat restes d'estructures que podrien correspondre a un assentament rural de certa entitat. Per tant, podríem estar parlant d'una àrea funerària de caràcter familiar vinculada a una propietat d'una família important d'alguna villa romana (Cid, 1947, 137-169).

Si bé la Torre dels Escipions és la més coneguda pel que fa als sepulcres turriformes, no hem d'oblidar la presència d'altres monuments que responen a aquesta mateixa estructura. La Torratxa de Vilablareix (ss. II-III dC) (Fig. 8.4), Cal Temple d'Aiguaviva (ss. II-III dC) o la Torre dels Moros de Lloret de Mar (s. I dC) també presenten una estructura similar en forma de torre. Es situen també prop d'algun camí, en una posició preeminent, amb una alçada considerable per a facilitar la visibilitat des de lluny i prop d'alguna vil·la, com la Torratxa a Vilablareix, amb un cementiri a redós també (Nolla, et al., 2005); mentre que de Cal Temple no s'ha localitzat la vil·la ni la necròpolis, tot i que se suposa (Nolla, Casas, 2005c, 228); i de la Torre dels Moros l'emplaçament de la tomba ho sembla confirmar, ja que al seu voltant s'han documentat

5 incineracions. La Torratxa compta amb una façana de temple amb frontó i una cambra funerària accessible i monumentalitzada on s'hi col·locaren les inhumacions, que podrien arribar a tres sarcòfags com a mínim. D'altra banda, a Cal Temple es parla d'una urna cinerària amb les restes d'un sol difunt, potser un propietari rural. Mentre que la Torre dels Moros, en forma de torre d'edícula oberta, també es parla d'urna cinerària i de possibles ofrenes d'acompanyament. Aquesta torre és excepcional perquè presenta un cementiri d'incineracions, el més antic dels que es coneix fins ara i l'únic on s'assenyala de manera exclusiva la cremació dels difunts, i àdhuc un mur que possiblement tenia la funció de delimitar l'àrea funerària i protegir les tombes (Nolla, Casas, 2005a, 122).

3.2. El columbari de Vila-rodona

És un sepulcre en forma de temple característic del món romà (Fig. 8.5). Es troba situat a la riba dreta del riu Gaià i data d'una cronologia de segle I-II dC. En el seu interior alberga diverses restes cineràries dins de nínxols i probablement una inhumació. L'accés al monument es realitzava a través d'escaleres al centre del pòdium. Degut a les seves dimensions internes i a la localització de restes de pintures murals, es parla de que possiblement en el seu interior s'hi durien a terme celebracions i memorials dels difunts de la família que utilitzaria la construcció com a panteó. A causa de l'activitat duta a terme als seus voltants al llarg dels segles (Cancela, 2006, 209), es desconeix si existiria un recinte més ampli, amb altres edificacions annexes relacionades o si com a enterrament de prestigi generà una necròpolis al seu redós. També s'ha interpretat la seva proximitat al riu Gaià com a límit simbòlic entre el món dels morts i els vius (Ciurana, 2007, 7).

3.3. Tombes monumentals en forma de casa

El conjunt monumental de Les Cavorques (Sant Julià de Llor, Bonmatí, La Selva) presenta una estructura que recorda la forma d'una casa (Fig. 8.2). Tant La Cavorca I o Casa dels Moros, com la Cavorca II o Can Cavorca són monuments closos amb una porta d'accés que donava a un vestíbul, potser amb una funció de celebració del culte funerari el qual a posteriori també podria haver albergat sepultures, i després una cambra interior de funcions funeràries, almenys en origen, i on es dipositarien la tomba o tombes principals. Podem suposar l'existència d'un o dos sarcòfags sobre el sòl de la cambra però també per sota d'aquest, com a zona d'enterraments privilegiats (Nolla, Sureda, 2005, 129-140).

3.4. La Torre de les Gunyoles

És un monument de cos cilíndric de 9m de diàmetre i 11 d'alçada situat a Avinyonet del Penedés (Fig. 8.3) en un lloc elevat i allunyat de la *Via Augusta*, però gens perifèric per la presència de dos mil·liaris i dos sepulcres monumentals més. És una estructura que ha patit nombroses remodelacions en època medieval i moderna i que mai s'ha excavat. Es desconeix si a l'interior hi hauria hagut una cambra funerària. A la *Tarraconense*, és l'únic exemple d'aquest tipus d'estructura, tot i que hi ha alguna evidència arqueològica indirecte que porta a pensar en un monument semblant a la capital, Tàrraco (Ciurana, 2011a, 647-651).

3.5. *Tumuli. Cupae solidae i cupae structiles*

A la necròpolis de la Plaça de la Vila de Madrid, a banda de fosses simples sense cap mena de protecció i/o senyalització (o potser en *tegulae* i àmfores que no s'han conservat), s'han recuperat cinc tipus de monuments funeraris: ares (Fig. 8.6), esteles (Fig. 8.9), túmuls cònics (o quadrangulars de pedra i morter) (Fig. 8.7), bases quadrangulars de dues grades, probablement rematades per un ara o potser una estela (Fig. 8.8). A destacar una estructura funerària quadrangular de 90x90cm que en una de les seves cares laterals presentava una porta de metall que permetia la comunicació amb l'interior de la sepultura i que els experts pensen que devia estar rematada per algun element com ara una ara, estela o placa epigràfica a mode de tapa superior (Beltrán, 2007, 12). Però si alguna cosa caracteritza la necròpolis és l'abundància d'elements de senyalització com les *cupae*, essent les *structiles* les predominants (Beltrán, Rodà, 2012, 92). A la necròpolis de la plaça de la Vila de Madrid, una inscripció sobre una cupa ens parla d'aquesta com a monument funerari (Fig. 9.1). *Cupae* és un terme llatí que significa "tonell", són de forma cilíndrica en pedra i recorden una bóta de vi. Alguns *barcinonensis* van poder disposar d'una cupa de maçoneria –*structiles*–, 35 a la via de *Barcino*, moltes d'elles reaprofitades a posteriori (Fig. 9.6); mentre que d'altres empraren les de pedra –*solidae*–, més cares i documentades en 6 ocasions *in situ* a la via. Ambdues varen coexistir entre els segles II i III dC, essent les *structiles* les més antigues i àdhuc, les que perduraren més en el temps, mentre que les *solidae* no sobrepassen el segle III dC (Beltrán, Rodà, 2012, 100)¹⁵. La cupa es considera el sepulcre monumental més econòmic, revestit d'estuc de color vermell o decorat amb

¹⁵ Vegeu també Beltrán, 2007, 14-20.

temes vegetals (Fig. 9.3), que sovint presentava una inscripció a la part superior. Pel que fa a l'interior s'hi podien dipositar ofrenes (peces de ceràmica amb aliments diversos) i també conductes de libació -més presents en les *structiles* que no pas a les de pedra- (Fig. 9.4). No podem parlar del seu origen estricte sinó més aviat de processos de formació i difusió de les diferents tipologies, ja que es documenten *cupae* en àmplies zones de les províncies europees, africanes i asiàtiques (Beltrán, Rodà, 2012, 81). Segons Beltrán (2007) normalment estan associades a lliberts, esclaus o gent de condició humil, com els individus de la plaça, pel seu *titulus sepulchralis*; tot i que també apunta que tindrien diferents usos, també per a militars o comerciants (Beltrán, Rodà, 2012, 82).

A la costa mediterrània és sorprenent l'acumulació d'aquestes construccions. A *Barcino*, capital de les *cupae*¹⁶, quasi un 10% del total de les 330 inscripcions localitzades a la ciutat es corresponen a aquest monument (Beltrán, Rodà, 2012, 85). D'aquestes *cupae barcinonenses* en destaca la dedicada per Fabia Ferrola, la qual a dins de l'acotat, hi havia una *arula* de pedra amb senyals evidents de foc, possiblement perquè es devia mantenir una flama encesa o es varen cremar substàncies aromàtiques (Beltrán, Rodà, 96) (Fig. 9.5). Mentre que a *Tarraco*, dins del seu ric corpus d'inscripcions, només 4 es corresponen a *cupae solidae*, trobades d'antic i que per tant, es desconeix l'exacte procedència. El material de construcció també es local, del Mèdol o de tipus llisós. La més antiga, és del segle II dC, és d'un veterà de la *legio VII Germina* (Fig. 10.1), i les altres tres són ja del segle III dC: una dedicada a l'esclau Ròmul (Fig. 10.2) i les que resten, atribuïdes a lliberts (Fig. 10.3, 10.4). Aquestes es diferencien de les de *Barcino* degut a la presència de *tabula ansata* i de plaques de marbre insertades en un marc arquitectònic. A *Barcino*, les plaques de marbre es disposen sempre en *cupae structiles* i no en *solidae* (Gorostidi, López, 2012, 27-73).

IV. L'EPIGRAFIA FUNERÀRIA

Les inscripcions o epitafis funeraris es situaven d'acord a la localització del *locus religiosus* per a commemorar el difunt i vetllar per la seva memòria. Val a dir però, que tot i que segurament provenien d'espais de necròpolis, en molts pocs casos les inscripcions han aparegut en el seu context arqueològic originari, ja que sovint es

¹⁶ Ja que es va produir abundantment en els tallers de la ciutat amb pedra sorrenca de la pedrera de Montjuic (Beltrán, Rodà, 2012, 85).

reutilitzaven com a elements constructius o decoratius en moments posteriors (Ciurana, 2011a, 187-188). Les inscripcions analitzades s'ubiquen entre els segles I-III dC.

1. EL FORMULARI EPIGRÀFIC I ELS ASPECTES LEGALS

Les inscripcions que completaven el monument funerari sovint eren començades per la consagració als déus *Manes*¹⁷, formula que serà emprada durant segles, seguida del nom del difunt en nominatiu, genitiu o datiu (IRC I: 11, 14, 57, 63; IRC III: 81, 82, 88; IRC IV: 66, 80, 196, 141, 142, 143, 144, 145, 147). Si bé la formula predominant és *D(is) M(anibus)* també es pot trobar la inclusió *Sacrum* (IRC I, 11, 63; RIT 393, RIT 591) o *Fratrum*, només en un cas però, dels dos germans *Hermes* i *Harmonicus* (RIT 594). La inscripció RIT 492 també introdueix formules de salutació *Have [vale (?)]* / *D(is) [M(anibus)]/ Aeliae I[ngenuae]*. I sota la formula *memoriae* –a la memòria de– també trobem una inscripció a Tarragona (RIT 671), la qual Ciurana esmenta que aquest terme s'empra per a designar la tomba però també l'entitat de memòria divinitzada que es relaciona amb els *Manes*¹⁸. En d'altres inscripcions però, hi consta directament el nom del difunt (IRC I: 20, 58; IRC II: 80, 83, 85, 86; IRC III: 67, 68, 73, 83; IRC IV: 65, 67, 79, 137, 148). Per exemple, en la inscripció IRC II, 85: *Afrania L(uci) L(iberta) / Galliopa / hic sita est / annorum / LXX*. Observem com l'epígraf ens diu que aquí hi va ser enterrada *Afrania Galliopa*, lliberta de *Luci*, de 70 anys.

Altra dada que s'esmenta és l'*origo*, ja que en el cas de Tarragona s'han documentat diversos personatges estrangers com *Tiberius Iulius Maternus, domo Roma* (RIT 399); *Lucius Aemilius Hippolytus, qui fuit natione Graecus* (RIT 393); *Marcus Aurelius Lucilius Poetovion(e)* (RIT 178), *Iulia Emona patria* (RIT 184). Aquests noms grecs són nombrosos. En el cas de la necròpolis de la Vila de Madrid també trobem una inscripció amb *nomen* estranger o itàlic, Numitòria (Rodà, 2007, 108) (Fig. 11.8), o també cèltic, *Asel·lus* (Rodà, 2007, 113) (Fig. 11.9).

Seguidament pot aparèixer l'edat del mort (*vixit annis*) plasmat en anys, mesos i dies. Un grau de precisió que podem trobar en varies inscripcions analitzades (IRC I: 11, 58, 63; IRC II: 85, 86; IRC IV, 66) o en altres casos, més rars i excepcionals en el registre, els anys de matrimoni: *Felicia qu[a]e fidelis vi[xit] [an]n(is) XXIII mens(ibus)*

¹⁷ Traduït literalment com “els Benefactors”, al registre epigràfic presenten l'abreviatura DM.

¹⁸ S'invoca sobretot al llarg del segle III dC i la trobem a totes les províncies (Ciurana, 2011a, 194).

[II (?)] (RIT 571), *cum quo vixit annis XXVI* (RIT 514) o els anys de servei militar (RIT 178, 184), i també el càrrec que ocupava dins la ciutat (IRC IV, 66).

Sovint l'epitafi també dóna raó del dedicant o dedicants que participen en la construcció o deposició de les restes del difunt. S'ha documentat en nombrosos casos, ja sigui a través de familiars directes, amics o coneguts per relacions professionals (IRC I: 20; IRC IV: 81, 137, 145). En la inscripció descoberta a l'església parroquial de Els Prats de Rei (IRC I, 20): *Caius Annius Proculus*, fill de Caius, de la tribu Galeria, a fet fer aquest monument per ell i per la seva esposa *Porcia Restituta* i els seus (*et suis*), però que no servirà pels hereus *-h(oc) m(onumentum) h(eredem, -s) n(on) s(equetur)* (Fig. 12.1). Tanmateix, hi ha casos en què el dedicant que ha fet construir el monument és el propi difunt que hi serà enterrat quan es mori o bé d'altres que respecten la voluntat d'aquest segons *ex testamento f(aciendum) c(uravit)* (IRC II, 80; IRC III, 67; RIT 532). A la necròpolis de *Barcino* la inscripció (IRC IV, 217) parla de com *Luci Valeri Frontó*, fill de *Luci*, va fer construir el monument per a ell i per als seus (Fig. 11.10). També trobem casos en que, per exemple, *Octavia Graecula*, va fer erigir un petit altar a la memòria de la seva filla *Octavia Calliste* i a l'espòs d'aquesta i gendre de la dedicant, *Ulpus Bonicus* (RIT 673), o la inscripció dedicada a *Sempronia Lychis* (RIT 660), àvia materna del dedicant. En el cas dels militars morts pot ser el *contubernal* qui s'encarregui dels deures piadosos: *con(tubernali) fa(ciendum) c(uravit)*, com en la inscripció d'una *cupa solida* a *Tarraco* (RIT, 645): *D(is) M(anibus) s(acrum)/ C(aio) Iul(io) Procu(lo), ve[t]e(rano) leg(ionis) VII/ Gem(inae) F(elicis), Ulpus/ Maced(o) con(tubernali) fa(ciendum) c(uravit)*.

Qualitats com *m(arito) o(ptimo)* (IRC IV, 142), *patri pientissimo* i *filia pientissima* (IRC I, 11), *Marito kariss[i]mo* (IRC IV, 141), *marito benemerenti* (IRC IV, 144), *b(ene) m(erenti)* (IRC IV, 261) (Fig. 12.2), *amantissima* (RIT 581), *matri benemerenti* (IRC IV, 147), *liberto benemerenti* (IRC I, 57), *coniugi o(ptimo)* (IRC IV, 143), etc. són mostres d'estima i afecció per als dipositats a la tomba, i són freqüents. També existeixen formules per als lliberts (IRC I: 14, 57; IRC II: 85, 86; IRC III: 68, 73, 83, 88; IRC IV: 79, 81), com per exemple (Fig. 12.3).

Pel que fa les formules de clausura també són reiterades el *h(ic) s(itus) e(st) – aquí reposa-* (IRC I: 10, 58; IRC II: 83, 85, 86; IRC III: 73) o *s(it) t(ibi) t(erra) l(evis) – que la terra et sigui lleugera-* (IRC III, 81).

La propietat de la tomba i qui en pot fer ús també s'explicitava en ocasions, com la que es va trobar a la façana d'una casa situada al carrer d'Escipió núm. 28 de

Barcelona (IRC IV, 81) dedicada a *Iulia Coene*, lliberta de *Caius*, i a *Caius Iulius Daduchus*, llibert de *Caius*, per la seva esposa i per a ell mateix (*uxori et sibi*) (Fig. 12.4). Mentre que la inscripció d'Empúries detalla que l'hereu testamentari, estrany a la família, queda exclòs del monument funerari (Fig. 12.5). La inscripció descoberta al Palau comtal de Barcelona afegeix una altra premissa: *h(oc) m(onumentum) h(eredem, -eredes) n(on) s(equetur) n(ec) l(ocus) s(epulturae)* (Fig. 12.6), que ens mostra com el monument i l'emplaçament de la sepultura queden exclosos als hereus. I d'aquesta manera, en d'altres exemples (IRC I: 20; IRC II, 80; IRC III, 68; IRC IV: 65, 66, 80, 137). Un epitafi curiós és el localitzat a Tarragona (RIT 636): *D(is) M(anibus) / Sexti Perpennae Firmi / vixi quem ad modum uolui / quare mortuus sum nescio*, el qual traduït significa "He viscut com he volgut. Per què m'he mort no ho sé".

2. ALTRES INSCRIPCIONS I ICONOGRAFIA FUNERÀRIA

En el subapartat anterior s'ha pogut constatar com aquestes inscripcions en pedra, ara, estela o *cupae*, ens aporten informació valuosa sobre onomàstica i grups gentilicis, la situació social del difunt i els càrrecs públics que hagués pogut representar. Sovint també hi ha expressions d'estima o altres aspectes legals, com la cessió de la seva propietat. D'altra banda s'ha pogut comprovar com la majoria d'aquests epígrafs es localitzen a la província de *Barcino* (175 segons l'IRC, amb 73 a la pròpia ciutat), a *Tarraco* més de 1500, mentre que a Lleida i Girona, 33 i 72 respectivament, agrupades en els respectius volums de l'IRC. Cal entendre que l'expressió epigràfica és, per si mateixa, una manifestació d'estatus i per tant, en àmplies capes de la població rural, dins la *plebs rustica*, no tothom es podia permetre aquest tipus de representacions.

La commemoració del difunt, les fórmules emprades, l'*adprecatio* dels déus *Manes*, la tipologia dels suports, etc. es troben de la mateixa manera a l'entorn de les ciutats com en l'àmbit rural, tot i que en menor mesura, i representat per diversos personatges de prestigi que vinculaven la seva memòria a les seves propietats agrícoles, com la Torre dels Escipions, i d'altres que s'han esmentat amb anterioritat.

Entre els romans els *Manes* eren els destinataris del culte familiar i, a més, tenien dues celebracions públiques l'any –les *Parentalia*, que es celebraven del 18 al 21 de febrer i les *Feralia*– durant les quals es duïen a terme ofrenes de llet, mel o vi. Sota aquesta mateixa nomenclatura es designava la regió dels inferns habitada pel difunts i per això, en l'epigrafia sepulcral, hi ha la consagració *dis manibus*.

D'altres inscripcions que no s'han inclòs en l'anàlisi de l'apartat anterior mereixen també especial atenció pel seu contingut, com la inscripció dedicada per *P. Rufus Flavius* a ell i la seva esposa, *Antonia Clementina*, el qual va entregar als quatre lliberts de l'esposa uns *hortos coherentes sive suburbanum* per mantenir la cura del sepulcre i dels rituals de commemoració del mateix en uns terrenys prop de la ciutat per a que mai poguessin ser venuts, sinó que passessin als descendents dels lliberts (Navarro, Delia, 2009, 147-156) (Fig. 13).

Una altra tipologia que podem trobar són els *Carmina Latina Epigraphica*, poesia epigràfica llatina, que també convé considerar en l'aproximació de la concepció de la mort romana. Tenim documentat un poema dedicat d'una esposa al seu marit on hi consten tòpics com la *lamentatio* del *taedium vitae* (Fig. 16). La vídua expressa el seu desconsol i s'ofereix en ocupar el lloc del marit, perquè sense ell la seva vida no té sentit *-uiuere iam quo me lucem iam nolo uidere-* (Hernández, 2001, 28-29). Altra fragment del text assenyala la ofrena de llàgrimes com a *libatio* i com l'esposa vol conjurar l'ànima del marit perquè aparegui durant el son *-lacrimae si prosunt, visis te ostende videri-*. Mostra poètica d'aquest caràcter devastador de la mort per una esposa que ha perdut el seu marit, que ha perdut la llum (CIL II, 4427 = RIT 228).

Altres dos exemples d'aquest *carmina* que documenten en el present treball, els situem en l'àmbit dels *ludi circenses*: els aurigues *Eutyches* i *Fuscus* de Tarraco. El monument funerari del primer, presenta la imatge del difunt amb una palma seguit per la dedicació que en fan els seus amos, que relaten com *Eutyches* encara no havia aconseguit la *gloria cirici* quan va morir. En aquesta es manifesta la intenció de que el caminant escampi flors sobre les seves despulles *-sparge, precor, flores supra mea busta, viator-* (Fig. 14). Mentre que l'ara funerària de *Fuscus* (Fig. 15), actualment perduda, l'hi és dedicada pels seus companys de facció, l'equip dels blaus. Parla de la fama, dels mèrits i el caràcter del difunt, i també s'adreça al lector *-subsiste/ viator, perlege, si memor/est-*. Deixa constància de les llàgrimes pel difunt i de com ara vessaran vins *-fudimus/ insonti lacrimas, nunc vi/na*, clarament parla del ritual de la libació (Gómez, 1998, 143-151).

A més de la inscripció dedicada al difunt, i com a part més del conjunt monumental, també trobem representacions de mitja lluna o el creixent llunar en algunes *cupae solidae* de Barcino, així com la roseta de quatre pètals (Fig. 11.1). Degut a que la rosa era un element propi del jardí funerari, podria ser que fes al·lusió a les *Rosalies*, festes celebrades al maig i juny, quan les roses florien, i es portaven flors a les tombes dels difunts (Beltrán, Roda, 2012, 94). Així com també són freqüents les *asciae*

esculpides o gravades a les *cupae* i amb tonalitats diferents segons la talla. A Barcino també se'n documenten ((Fig. 11.2). Entorn la seva significació no hi ha consens, mentre que podria haver estat un instrument utilitzat en la talla de la *cupa* o bé l'eina que servia per marcar el lloc de la tomba, com a primera pedra o rite de fundació; altres l'atribueixen a Mercuri, protector dels morts. En qualsevol cas és un element freqüent, com les representacions de divinitats indígenes com Tanit, Cibeles o Atis (Fig. 11.5) que també existeixen en *cupae solidae*; mentre que a les *structiles* és possible que abundessin motius decoratius geomètrics i/o vegetals fent referència a aquest jardí funerari (Fig. 11.3, 11.4, 11.7): garlandes amb motius vegetals, de la vinya, rosetes, corones de flors i fruits que simbolitzen la immortalitat (Fig. 11.6). Així com la presència de llorer, heura i pi –aquest darrer relacionat amb Atis- en la necròpolis de la Vila de Madrid.

V. EL MÓN FUNERARI A LA CATALUNYA ROMANA

En els capítols anteriors hem plasmat l'anàlisi dels diferents aspectes que hem pres com a indicadors de la praxis i manifestacions funeràries romanes: des de la tipificació de les característiques entorn de les necròpolis urbanes de *Barcino* i *Tarraco*, fins a les més allunyades de l'*urbs*, en el *territorium*; mostrant la presència de monuments funeraris característics per la seva visibilitat i imponentia en contextos arqueològics variats; així com hem pres en consideració les expressions de condol i d'afecció dedicades al difunt en ares, esteles o *cupae* funeràries. Però sens dubte, és en aquest apartat on analitzarem la significació de la mort pels romans, sota consideracions generals, i també aplicades en el territori català, tenint en compte exemples agafats directament del món itàlic, així com en l'entorn immediat d'Hispania, per tal d'advertir la influència de la romanització en el *conventus Tarraconensis*.

1. *MEMORIAE AETERNAE* AL CAMP I A LA CIUTAT

A l'inici de la investigació vam proposar com a objectiu determinar les similituds o diferències principals que presentaven les àrees funeràries de les ciutats i del *territorium*, i hem observat que en ambdós contextos es respecta la diferenciació del *loculus* d'hàbitat i de treball amb la zona de descans del difunt. Aquesta respectava la legislació tombal romana al situar-se fora de les muralles i les vies d'accés, on les més

properes a les portes de la ciutat eren les més sol·licitades, així com en zones menys aprofitables i ben comunicades en l'àmbit de les *villae*.

1.1. Formes d'enterrament, riquesa i ordre social

Els jaciments de necròpolis estudiats presenten una població de classe humil, de condició lliure i potser també amb presència d'algun esclau. Els grillons de la sepultura 9 del Collet de San Antoni han estat interpretats en clau de càstig puntual a un crim comès però, en d'altres necròpolis com la del Parking a Empúries, la del Quart a València o la Vila dels Munts a Aaltafulla, també s'han documentat situacions similars amb individus immobilitats i dels quals s'han presentat múltiples interpretacions (Casas, et al., 2005). L'abundant presència d'enterraments en fossa simple i en estructures poc elaborades, com caixes de *tegulae* o cistes, o de la mateixa manera senyalitzades amb *cupae*, demostren que ens trobem davant d'un registre més humil i de menys ostentació que no pas els *monumenta* funerària difuminats per l'àmbit rural. La Torre dels Escipions, el columbari de Vila-rodona, Cal Temple, la Torratxa o la Torre dels Moros s'identifiquen amb personatges de l'elit urbana i/o propietaris rurals gestors de les vil·les romanes, que al enterrar-se en la seva finca hi tenien llibertat d'accés –*memoria in suo fundo*-. Els exemplars més semblants al nostre columbari es troben a Roma, a l'àrea suburbana definida pel traçat de la *via Appia* i la *via Latina*, el Columbari Costantinià, i l'anomenat temple del *Deus rediculus*, també identificat com la tomba d'*Annia Regilla* (Ciurana, 2011a, 643). A Hispania, hi ha pocs exemples d'aquests columbaris. Molt diferent és el cas dels coneguts “columbarios emeritenses”, ja que no estem parlant *strictu sensu* d'un columbari com a tal, sinó dels mausoleus familiars de dues famílies, els Julis i els Voconis. Són els monuments emeritenses de major monumentalitat que es conserven. Són petits recintes, a cel obert, amb murs rematats amb merlets, i on a l'interior existeixen nínxols oberts en la paret on es dipositaven les incineracions (Márquez, 2006). La Torre de les Gunyoles, tot i no haver estat excavada, també presenta una estructura similar a les tombes cilíndriques rematades amb merlets de la Itàlia septentrional, com la necròpolis d'Altino, i que estigué molt difosa dins l'estament militar i entre els magistrats municipals. A Hispania hauríem de relacionar aquesta amb els dos sepulcres de Gallegos a Còrdova o a la necròpoli de Carmona i Alcalá de Guadaira (Ciurana, 2011a, 649). Per tant, el poder adquisitiu i l'estatus social determinava l'estructura que havia de contenir les despulles del mort, així com també determinaven l'adjudicació dels preparatius del l'enterrament, que en famílies

benestants es podien encarregar a *pompae funebres*. De fet, els *collegium funeraticium*, com en el cas de la plaça de la Vila de Madrid, o com el *collegium* de Còrdova que aglutinà als gladiadors *-familia universa-* (Vaquerizo, 2011, 96), representaven una alternativa a la falta de recursos per a dur a terme el *funus*. Aquestes associacions gaudiren de gran difusió a Itàlia i a totes les províncies de l'Imperi durant els primers segles de la nostra era.

Tot i que sempre s'han documentat casos en que s'ocupaven tombes alienes i es vulnerava el dret tombal, ni les famílies benestants ni la població més pobre va poder evitar que les tombes s'amortitzessin. A Hispania trobem casos a Còrdova i també a *Segobriga*. En la majoria de casos les deposicions eren traslladades i els monuments desmuntats o conservats de forma ritual sota els fonaments de les noves construccions, com passa en les *cupae structiles* aprofitades a la Vila de Madrid. En el registre epigràfic s'han documentat exemples de multes que s'aplicaven a aquells que duguessin a terme la *violatio sepulchri*, només en dos casos però, a Hispania: un a Alcaudete (Jaen), a pagar 20.000 sestercis, i un altre a Mérida, de la que no se'n conserva la quantitat¹⁹.

1.2. La concepció de la mort. Ritual i creences

L'aspecte més valorat pel romà de l'antiguitat era morir amb dignitat, tenir accés al ritual funerari necessari i una tomba on reposar les seves despulles, *locus religiosus*. Existien diferents tipus de *funera* d'acord amb la condició del difunt però, hi havia una sèrie de processos que normalment es complien: l'últim petó per atrapar l'ànima i salvar-la de possibles esperits malignes i conjurs: *l'oculos premere*²⁰; seguida de la *conclamatio* o aclamació del nom del difunt; després es rentava el difunt, s'amortallava i perfumava, i es dipositava sobre un llit funerari (*lectus funebris*) que vetllaven els més propers (Vaquerizo, 2011, 98-99). Més endavant, la *pompa funebris* era anunciada per un pregoner i es duia a terme una processó, que en ocasions es feia aturar davant del fòrum, en les famílies més benestants, per pronunciar els mèrits del difunt (*laudatio funebris*)²¹. I per últim, l'acte ritual d'obrir els ulls del mort per mostrar-li el cel. Un cop

¹⁹ Això no vol dir que tots els enterraments destruïts varen ser arrasats a propòsit, ja que en desaparèixer la memòria col·lectiva de la tomba, també ho feia així la ubicació de la seva existència (Vaquerizo, 2011, 104).

²⁰«The same relative then closed the departed's eyes (*oculos premere, etc*)» (Toynbee, 1971, 44).

²¹ Commemoració de les virtuts dels morts (*honos, dignitas, fortitudo, clementia, iustitia...*).

a la necròpolis el cadàver era inhumat o cremat. La convivència d'ambdues pràctiques, constatat en el registre arqueològic català, va ser una constant en els primers segles de l'Imperi en moltes necròpolis romanes com la de *Isola Sacra* a Ostia²². A la necròpolis de la *Via Triumphalis* de Roma, la incineració és el ritual dominant però ja en el segle I dC es registra una notable presència de cadàvers sebollits (Reichert, 2001, 31-34). Hispania també compta amb importants exemples d'aquesta variabilitat en els enterraments, on a *Emerita Augusta* es localitzen rics aixovars d'incineracions datades al segle III dC encara, i inhumacions ja durant el segle I dC (Ciurana, 2011a, 703). A la *Baetica* també es donà aquesta coexistència, i a Valentia, la qual presenta inhumacions en les fases més antigues, segle II aC, considerades de filiació itàlica, és a dir, de colons que s'haurien mantingut fidels a les seves tradicions. Per tant, l'elecció d'un o altre ritual podem pensar que respondria tant a qüestions d'elecció personal, segons tradicions familiars o costum majoritària, o per motivacions econòmiques (el procés de cremació és més costos i elaborat).

La creença de que els morts romanien a la tomba, en forma d'ombra, i habitant per sempre l'eterna estança queda pales en el registre analitzat amb la importància que se li donava a l'aixovar funerari i a les ofrenes periòdiques compartides amb el difunt. Si bé dins la tomba s'han trobat elements relacionats amb la *lavatio* i l'amortallament del difunt (fíbules de bronze, joies, alguna resta de sandàlia), també s'hi trobaven dipositats altres elements relacionats amb celebracions rituals específiques: llànties per il·luminar a la processó fúnebre però també com a *lucernae*, davant la foscor provocada per la mort, els *lugentes* portaven torxes i llums; unguentaris per la ofrena de perfums; i elements de vaixel·la ceràmica per la celebració dels àpats funeraris –*silicernium*– i el vessament d'aigua, vi, llet, mel o sang –*libationes*–. Els dispositius de libacions són molt abundants a *Carthago*, en comparació amb els casos aïllats a Itàlia. A Hispania també en trobem en zones costeres *Gades*, *Baelo Claudia*, *Carmo*, Tàrraco i Bàrcino, així com a la Lusitana²³. També en el registre trobem monedes, amulets i claus rituals

²² “*Ad uno schiavo appartiene anche ad esempio la nota edicola di Sabinus dedicata da padre Taurio con la raffigurazione in cotto del defunto davanti ad una porta, che costituiva il segnacolo di un'incinerazione sottostante, databile ancora intorno alla metà del II sec.d.C.*” (Reichert, 2001, 155-156).

²³ Les tombes que en presenten es localitzen fonamentalment en costes de la mediterrània, en zones amb abundants fluxos comercials (Ciurana, 2011a, 712).

que cercaven protegir el difunt i garantir-li un viatge tranquil i segur al més enllà (òbol per pagar al barquer de Caront). Una altra qüestió a tenir en consideració és la manera en que per als romans la *mors immatura* o *acerba* és traumàtica i per això en els aixovars d'infants trobem amulets i joguines. La presència d'ous a Can Trullàs com a *Barcino* dins de gerres ceràmiques, s'ha interpretat com a rituals de fertilitat, renaixement o resurrecció, o també com a ofrenes expiatòries dedicades als deus *Manes* familiars (Casas, Ruíz, 1997, 226). Mentre que les restes de cànid podrien respondre a un element guardià i d'animal psicopomp -a la necròpolis d'Altino hi ha escultures de gossos-, però també com a sacrificis rituals o com a element de companyia (*toy dog*).

Tant per al ric com per al més pobre, la mort era considerada *funesta*, i al terme del ritual també es feia necessària una purificació amb aigua i foc (*suffitio*), i fins que el cadàver no estava cobert amb terra la família no deixava de ser funesta. Durant les festivitats dels morts en el calendari romà: *Parentalia*, *Lemuria*, *Rosalia*, ... es tornava a fer efectiva aquesta remembrança del record i la memòria del difunt, renovant els vincles amb la família i duent a terme banquets en les proximitats dels *loci religiosi*. Els contenidors funeraris en forma de casa, com els edificis documentats de les Cavorques, o amb decoracions vegetals a l'interior mostren una vegada més aquesta necessitat de restar *in perpetuum* rodejat d'allò que el difunt havia experimentat en vida. L'evidència de pous per extraure aigua, com el de la Vila de Madrid, també es troba en d'altres contextos funeraris com *Corduba* o *Valentia* i els hem de relacionar amb el jardí funerari, el qual servia per al repòs de l'ànima en un lloc agradable. Els motius que trobem representats en els monuments funeraris i en els epitafis recorden a aquest ambient natural, rodejat de flors i plantes, com la presència de pins a la necròpolis de la Vila de Madrid, els quals simbolitzen la voluntat de reafirmar la immortalitat i la longevitat. Sovint en les garlandes funeràries es mostren pinyes, fent referència al somni etern i al mateix temps a la resurrecció (Beltrán, et. al., 2007, 101). L'alzina és l'arbre consagrat a Júpiter i a Cibeles, símbol de la força i la prosperitat. Així com la vinya i el vi s'ha de relacionar amb Bacó -considerat déu de la mort, protector dels jardins en general i del jardí funerari en particular- i la beguda de la immortalitat. En el registre de *Barcino* s'hi troba la presència de baladres o llorers i fulles d'heura en les inscripcions com les representades en una pintura mural del jardí de la Casa del Braçalet d'Or de Pompeia, la qual ha estat interpretat com una al·legoria de la vida i de la mort (Beltrán, et. al., 2007, 103).

La difusió de les *cupae* a la península també es notable. Al sud-est peninsular trobem una massiva concentració a Riotinto (Huelva); a Mértola, Beja i Sintraen, (Portugal), i a la capital de la Lusitania, Mèrida. Mentre que a la costa mediterrània, s'acumulen principalment a *Barcino*, i de manera subsidiària, a *Tarraco* (Vaquerizo, 2011, 81-84). Ara bé, gran part de les *cupae* localitzades a Hispania es troben fora dels seu context i recuperades en construccions posteriors, i per tant, trobem poc en context funerari i ritual associat. Per tant, el conjunt de la plaça de la Vila de Madrid és un conjunt molt important, ja que aquestes *cupae* es troben conservades *in situ*, i es coneix el ritual funerari emprat així com el context general de la necròpoli.

VI. CONCLUSIONS

La certesa de la mort *-mortis certitudo-* no era un aspecte que inspirés temor a les famílies romanes. A llarg de l'estudi s'ha pogut constatar com els romans s'enfrontaren a la fugacitat de la vida amb uns mecanismes propis i entorn d'unes divinitats a les quals consagraven les seves tombes, com els déus *Manes*. La presència d'elements emprats en l'àmbit domèstic, allò que acompanyava el difunt en vida (com ceràmica, adorns personals, joguines i d'altres elements corrents), ara s'utilitzava també en la mort, com els banquetes funeraris. Aquests *silicernium* i les festivitats dels morts, així com les ofrenes florals, no fan altra cosa que reafirmar aquesta naturalitat i desig de continuar viu en la comunitat *-memoriae aeternae-*. Les manifestacions d'aquesta voluntat de perviure en la memòria dels vius són molt diverses: des de una simple fossa excavada al sòl, a un enterrament en caixa de *tegulae* o a l'interior d'una gran estructura monumental i visible des de la llunyania. El fet de situar la sepultura fora muralles i en les vies d'accés a les ciutats mostren, sota al·locucions molt clares i específiques (*sparge, precor, flores supra mea busta, viator; o subsiste viator, perlege, si memorest-*) aquesta voluntat de continuar visible en la quotidianitat de la comunitat. Totes elles tendències i rituals que han traspassat marc geogràfics molt amplis, i que han estat adaptats al nou territori. En el marc de la romanització de la Península Ibèrica, Catalunya no restà aïllada d'aquests processos complexos. Cal tenir present la problemàtica que es genera, inevitablement, en voler atribuir una influència determinada a una tipologia de tombes o rituals, o en poder afirmar que els models itàlics ben aviat entraren a formar part de les tradicions a les colònies hispanorromanes, i en concret a les zones més pròximes a la costa del *conventus Tarraconensis*. De la mateixa manera que

la distribució i organització de la societat que ens presenten els jaciments i els *titulus sepulchralis* de l'epigrafia no pot ésser titllada de l'expressió màxima d'aquesta societat, sinó que parlem d'una mostra representativa de la mateixa. A *Hispania* i, concretament a bona part del *conventus Tarraconsensis*, el cas estudiat, es va mantenir viva la tradició de la cremació i la inhumació, aquesta ja assentada fermament durant el segle IV, tal i com hem vist amb nombroses exemples a la plaça de la Vila de Madrid i a Tarragona, i també al camp, tot i que en aquest darrer àmbit amb només un cas empíric, el del cementiri al redós de la Torre dels Moros, i més casos probables a Llafranc. Al marge de la necròpolis de Vila de Madrid, no es coneixen enterraments tan complets d'època alt imperial *in situ* a la colònia. Trobem altres troballes al carrer Arcs o a la plaça de Joaquim Xirau, i d'altres que com en el cas de Tarragona presenten mostres aïllades de les quals només se suposa una vinculació amb altres necròpolis. El fet de que aquestes mostres es trobin repartides pel territori de forma dispersa dificulta la tasca dels arqueòlegs i historiadors, així com la intensa activitat urbanística a les ciutats i els treballs agrícoles en les zones rurals. No obstant, altres jaciments excavats han aportat considerables fonts d'informació de l'època, com els enterraments del parc de la ciutat de Tarragona. La necròpolis paleocristiana resulta un exponent cabdal i únic al nostre país en quantitat d'enterraments localitzats, tot i que ja ens queda una mica lluny a nivell cronològic.

La informació que ens proporcionen aquestes zones funeràries no es focalitza només per tal de reconstruir la concepció romana vers la mort, sinó que ens permet aprofundir en aspectes de la vida quotidiana d'aquestes famílies durant l'alt imperi. La ceràmica recuperada, els objectes metàl·lics com podalls o cadenes, els instruments relacionats amb les activitats de lleure com els daus o joguines, així com polseres, collarets, monedes, etc., són elements que s'empraven a diari per aquestes comunitats. El fet de que fossin enterrats amb aquests objectes ens indica la manera en que els seus familiars volien que el difunt descansés, rodejat de tot allò que sempre l'havia acompanyant en vida. No només parlem d'elements materials sinó també de l'ambient paisatgístic o natural, amb ofrenes i motius relacionats amb flors, garlandes, arbres com el pi o el llorer o plantes com l'heura en el marc de la constitució d'un propi jardí funerari. Les celebracions dels difunts en el calendari romà il·lustren l'arrelament d'aquesta tradició de celebrar els banquets funeraris i homenatjar el difunt fent-lo partícip de la vida de la seva comunitat un cop abandonat el món dels vius.

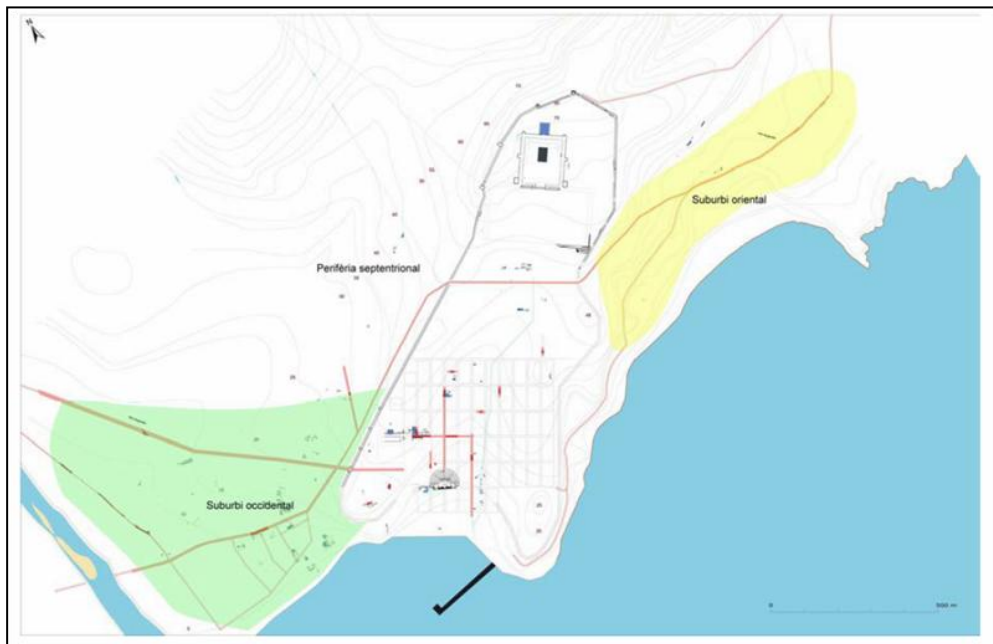
D'altra banda, s'ha pogut constatar com el sepulcre i el monument ha patit l'esdevenir del temps, i els canvis que aquest ha ocasionat. En el context rural, els monuments mostren sovint traces d'aprofitament en època medieval i moderna, com la torre de les Gunyoles. Tant és així que aquesta continuïtat d'ús també ha alterat el paisatge en origen d'aquests rituals. L'aprofitament i la destrucció de *cupae structiles* per a dipositar-hi al damunt *cupae solidae* o *cupae structiles* s'ha documentat abastament a la plaça de la Vila de Madrid. No obstant la lògica modificació que aquest fet ocasiona en el registre, també ens informa d'aquests processos rituals que es varen dur a terme durant l'alt imperi i en època posterior. Doncs la mateixa destrucció de qualsevol conjunt funerari també pot haver estat degut a causes de tipus legal, com bé apuntàvem a l'inici de la recerca basant-los en la legislació romana, i que podrien ésser interpretats en clau de violació de la llei vigent.

Amb tot, el ritual funerari romà documentat en terres catalanes presenta una forma i un arrelament prou notable en el si de la societat familiar romana, tant al camp com a les ciutats, en consonància amb la romanització d'aquestes terres durant l'alt imperi. La mateixa manera d'inhumar el cadàver o incinerar-lo, de dipositar-lo al sòl en fossa simple o sota grans edificis monumentals confirmen aquesta tendència. No gens menys important, i com a aspecte a considerar, és la problemàtica que sorgeix al voltant de l'estudi dels assentaments rurals de poca entitat. En última instància l'estudi del món funerari s'ha de posar en relació amb les zones d'hàbitat i la organització espacial del territori, on depenen del lloc i de l'evolució del propi assentament, no sempre és fàcil de determinar i interpretar.

VII. ANNEXOS

1

2

Figura 1. 1. Vista de la necròpolis de la Vila de Madrid de Barcelona <<http://barcelona.formtrip.es/place/necropolis-romana-de-la-placa-vila-de-madrid/>>; 2. Les àrees periurbanes de Tàrraco (Ciurana, 2011a, 13).

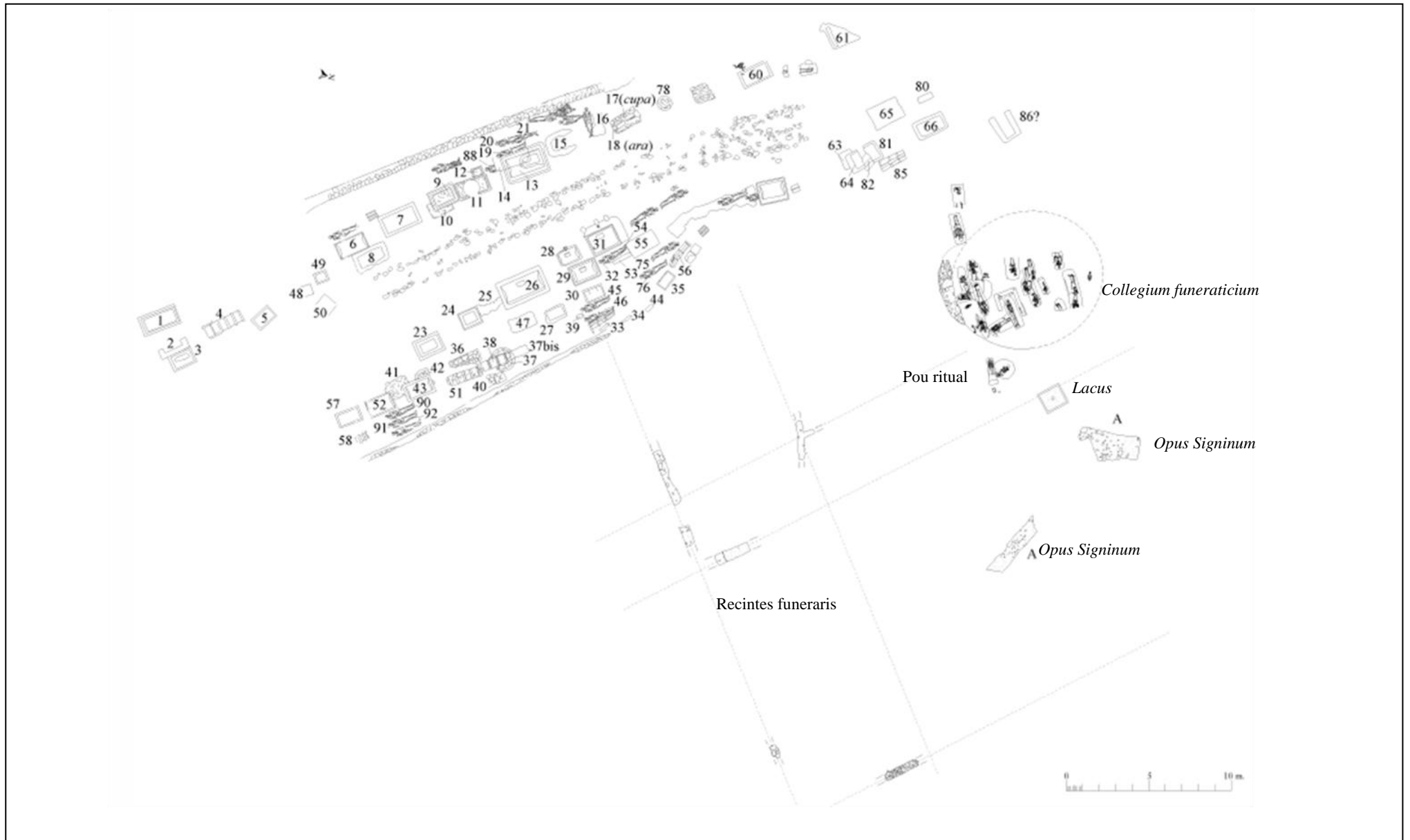

Figura 2. Planta general de la necròpolis de la Vila de Madrid amb els testimonis arqueològics localitzats en les excavacions dels anys 2000-2003 (Beltràn, 2007, 9)(Beltràn, Rodà, 2012, 109).

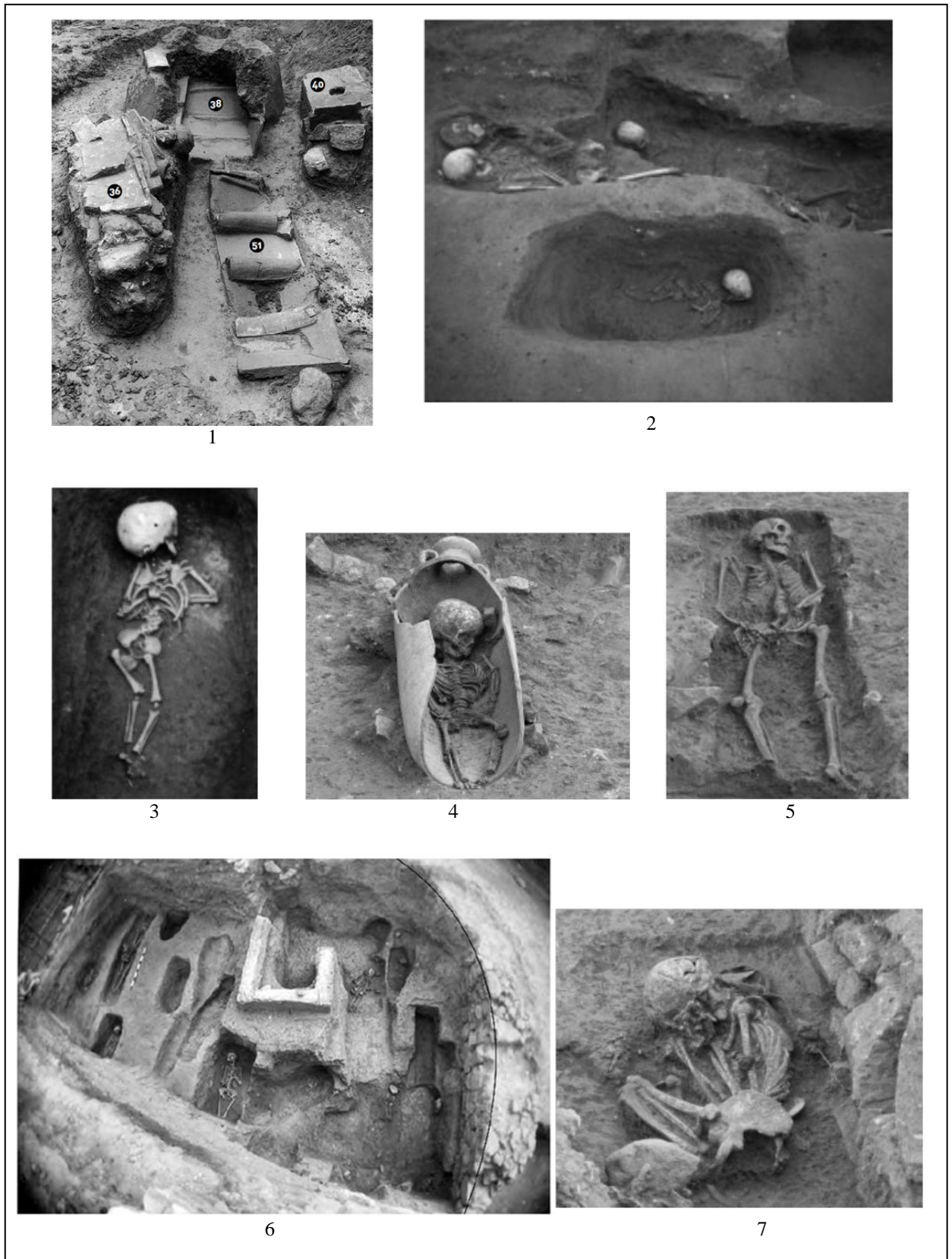

Figura 3. Negròpolis de la plaça de la Vila de Madrid. 1. Inhumacions en caixes de *tegulae*. En les sepultures 40 i 51 poden veure's els forats o conductes de libacions (Beltrán, 2007, 27); 2. Superposició de tombes. En primer terme, infant femení en posició decúbit pron (Jordana, Malgosa, 2007, 69); 3. Enterrament infantil de decúbit pron (Jordana, Malgosa, 2007, 61); 4. Enterrament en àmfora (Jordana, Malgosa, 2007, 60); 5. Inhumació femenina en decúbit supí (Jordana, Malgosa, 2007, 72); 6. Vista del *collegium funeraticium* (Beltrán, 2007, 25)(Beltrán, Rodà, 2012, 105); 7. Enterrament en decúbit lateral dret en una sitja (Jordana, Malgosa, 2007, 61).

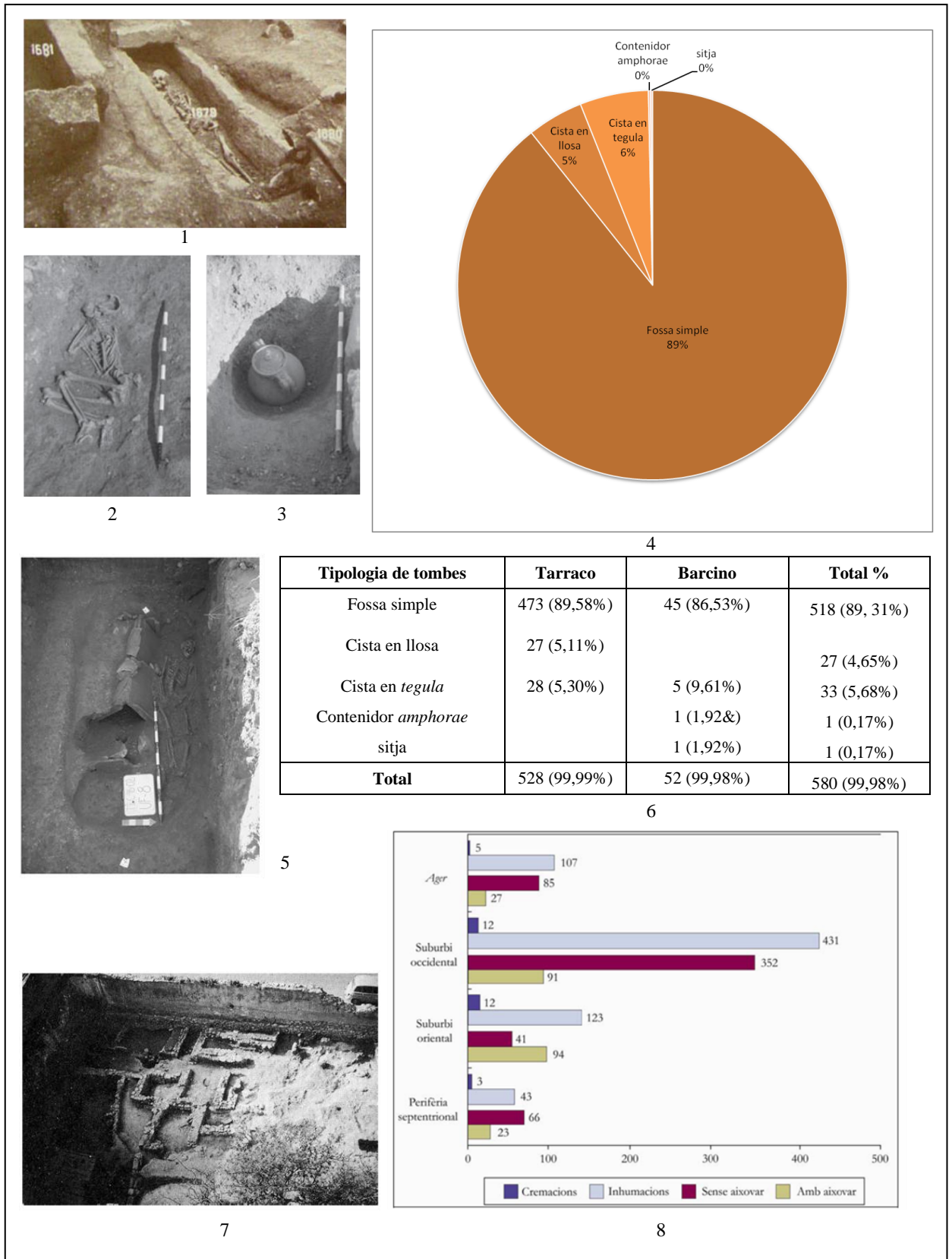

Figura 4. Necròpolis urbanes. 1. Inhumació en una cista de lloses (UF 1115, Tàrraco) (Ciurana, 2011a, 383); 2. Cadàver en posició fetal (UF 1208, Tàrraco) (Ciurana, 2011a, 383); 3. Inhumació de dos individus perinatal dins d'una olla de ceràmica (UF 1203, Tàrraco) (Ciurana, 2011a, 383); 4. Gràfica de la tipologia de tombes a les necròpolis urbanes (elaboració pròpia) (Ciurana, 2011a) (Beltrán, 2007); 5. Superposició entre una inhumació en *tegulae* i una fossa simple (UF 125 i 121, Tàrraco) (Ciurana, 2011a, 98); 6. Taula de les tipologies de tombes a les necròpolis urbanes de Tàrraco i Barcino (elaboració pròpia) (Ciurana, 2011a) (Beltrán, 2007); 7. Vista general de l'excavació realitzada al solar del C. Robert d'Aguiló, 38 (Ciurana, 2011a, 66); 8. Els sepulcres analitzats per Ciurana, en relació als principals comportaments funeraris (inhumació/incineració, aixovars funeraris) (Ciurana, 2011a, 702).

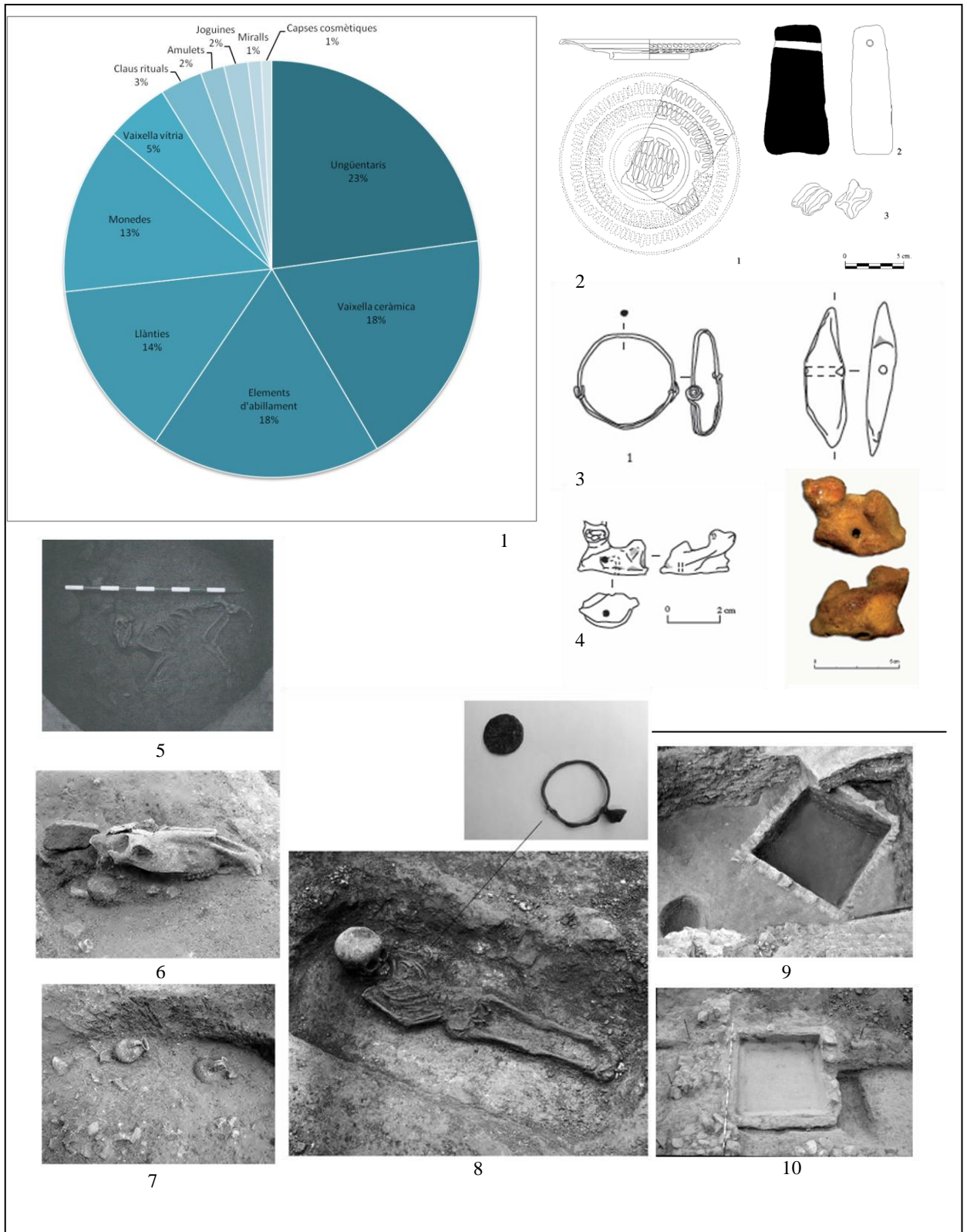

Figura 5. 1. Gràfica dels elements d'aixovar recuperats en les necròpolis de Tarragona (elaboració pròpia), (Ciurana, 2011a); 2. Sepulcre 18 de la necròpolis de la Vila de Madrid: 1. Plat de vidre, 2. *Pondus*, 3. Tabes (Beltrán, 2007, 40); 3.1 braçalet adaptable de fil de bronze, 3.2 penjoll d'os en forma d'ullal d'os –ambdós recuperats de la inhumació infantil en taüt de plom del camí dels Cossís/Camí Vell de la Rabassada- (Ciurana, 2011a, 185); 4. Penjoll zoomorf de pasta vítria del Camí dels Cossís (Ciurana, 2011a, 185); 5. Esquelet de cànid en connexió anatòmica trobat al pou/sitja de la plaça de la Vila de Madrid (Colominas, 2007, 83); 6. Crani d'èquid recuperat a la plaça de la Vila de Madrid (Colominas, 2007, 85), (Beltrán, Rodà, 2012, 102); 7. Gerres de ceràmica que contenien ous localitzades en l'estructura funerària col·lectiva de Barcino (Beltrán, Rodà, 2012, 101); 8. Enterrament infantil (sepultura 75) de la plaça de la Vila de Madrid, amb moneda a la boca i un braçalet adaptable amb campaneta al braç (Beltrán, 2007, 38); 9. *Lacus* funerari localitzat a la necròpolis de *Barcino* (Beltrán, 2007, 29); 10. Cisterna del jardí funerari del camí dels Cossís de Tarragona (Ciurana, 2011a, 114).

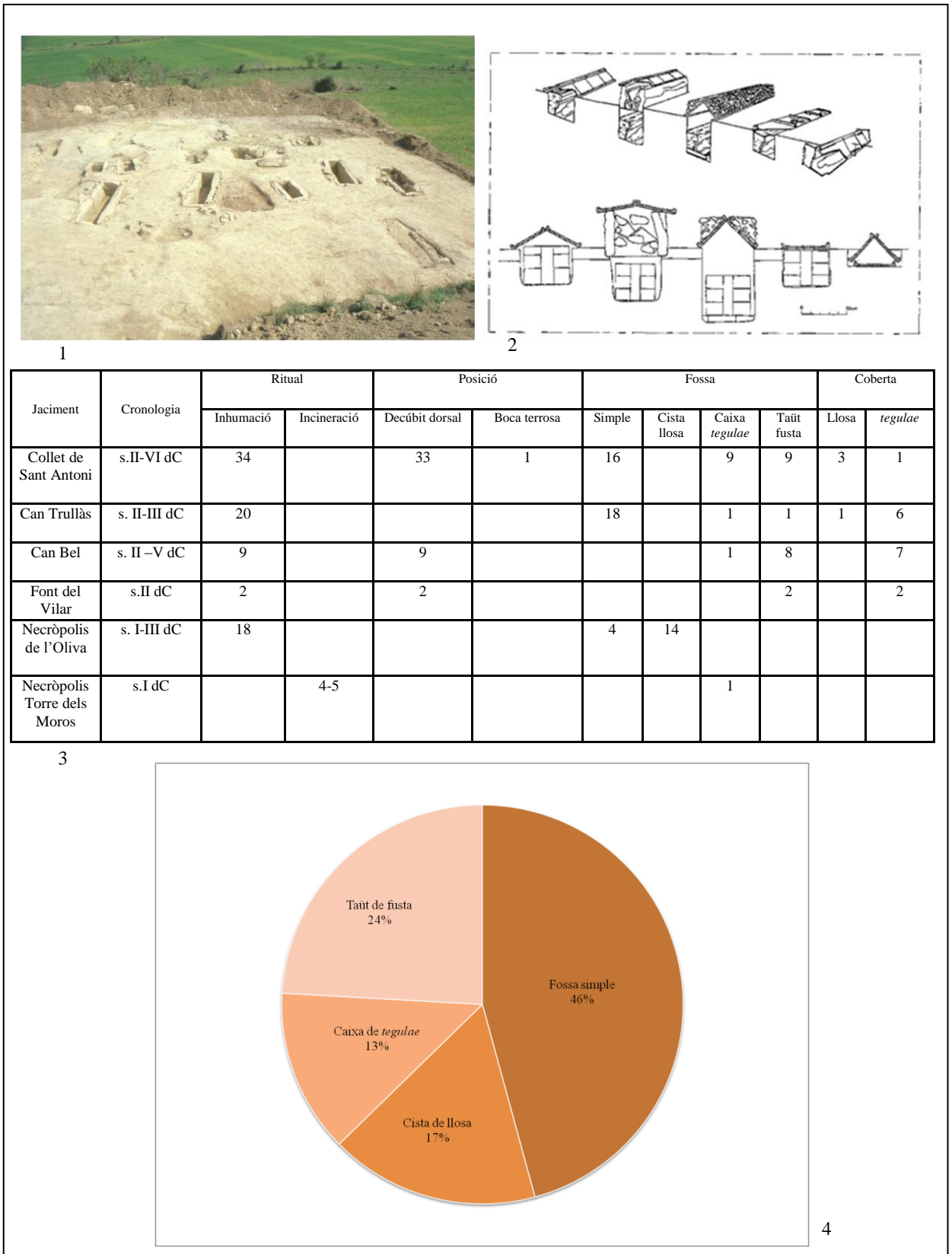

Figura 6. Les necròpolis rurals. 1. Vista general de la necròpolis de l'Oliva (Maldà) (Castro, Malgosa, 2007, 9); 2. Tipologia de tombes documentades a Can Bel (Cela, et. al., 1999, 224); 3. Taula-resum de l'estudi de les necròpolis rurals (elaboració pròpia) (Casas, et. al., 2005), (Tenas, 1993), (Casas, et. al., 1999), (Burch, Nolla, 2005), (Lloveras, Palahí, 2005), (Ros, 2001), (Castro, Malgosa, 2007) i (Nolla, Casas, 2005); 4. Gràfica de la tipologia de tombes documentades a les necròpolis rurals estudiades (elaboració pròpia), amb la bibliografia de la taula-resum 3.

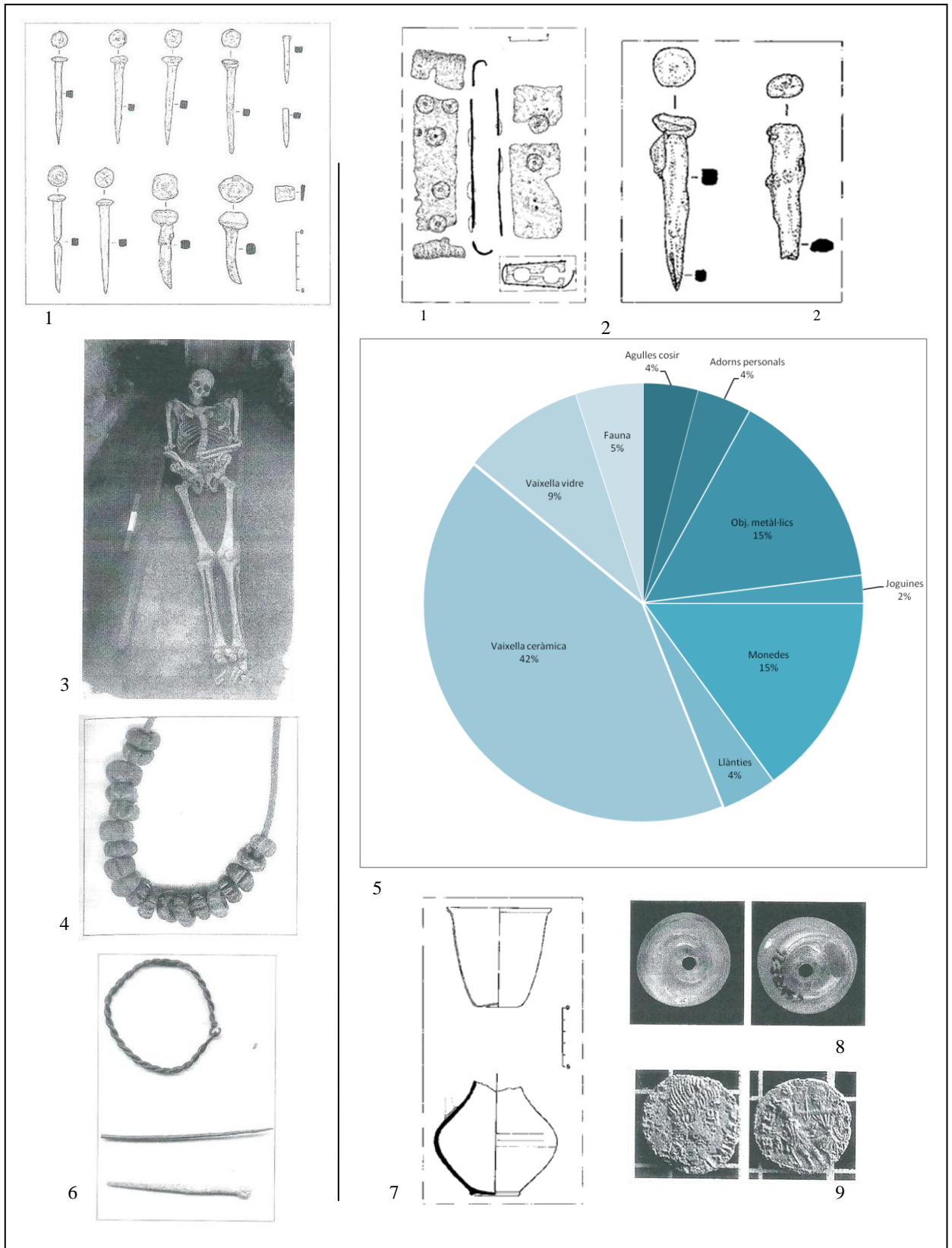

Figura 7. 1. Claus de bronze i ferro (els dos més curts) de la tomba núm. 3. de la necròpolis del Collet (Casas, et. al., 2005, 21); 2. 1 Elements del grilló i proposta de reconstrucció, i 2.2 claus de ferro de l'enterrament núm. 9 del Collet de Sant Antoni (Casas, et. al., 2005, 33); 3. Tomba núm. 34 del Collet en posició decúbit supí (Casas, et. al., 2005, 60); 4. Collaret de pasta de vidre de la tomba núm. 33 del Collet (Casas, et. al., 2005, 81); 5. Gràfica dels elements d'aixovar recuperats de les necròpolis rurals (elaboració pròpia) (Casas, et. al., 2005), (Tenas, 1993), (Casas, et. al., 1999), (Burch, Nolla, 2005), (Lloveras, Palahí, 2005), (Ros, 2001), (Castro, Malgosa, 2007) i (Nolla, Casas, 2005); 6. Braçalet, agulla de bronze i agulla d'os de la tomba núm. 33 del Collet (Casas, et. al., 2005, 81); 7. Conjunt funerari de les tombes 24 i 25 del Collet (Casas, et. al., 2005, 47); 8. Penjolls de pasta de vidre de la tomba 26 del Collet (Casas, et. al., 2005, 81); 9. "Òbol de Caront" de la tomba núm. 13 del Collet (Casas, et. al., 2005, 37).

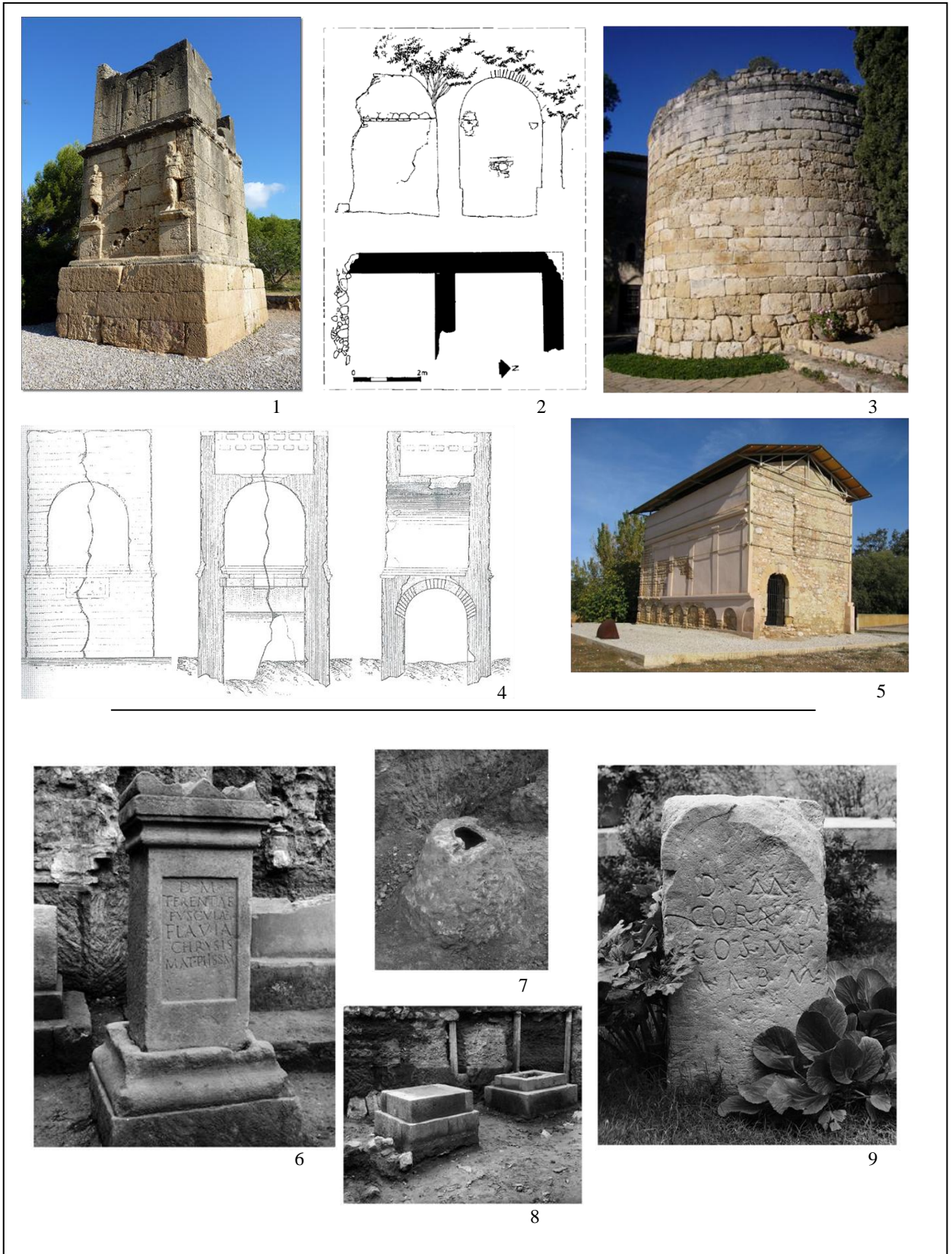

Figura 8.1. Monument funerari conegut com la Torre dels Escipions a Tarragona (s. I dC), <http://www.flickr.com/photos/rafael_dp/5980130823/>; 2. Planta i alçat del monument conservat de Les Cavorques (Nolla, Sureda, 2005, 135); 3. Torre de les Gunyoles, <<http://www.poblesdecatalunya.cat/element.php?e=7655>>; 4. Alçat del sepulcre de Vilablareix (Puig, 1934, 133); 5. Columbari de Vila-rodona, <http://www.panageos.es/fotos/vila-rodona_3148/columbari-2_29890.html>; 6. Monument funerari en forma d'ara (s. II dC) de la necròpolis de la Vila de Madrid (Beltrán, 2007, 10); 7. "Túmulo cònic" de l'enterrament 78 de la plaça de la Vila de Madrid (Beltrán, 2007, 13); 8. Bases quadrangulars de les sepultures 23 i 24 de la Vila de Madrid (Beltrán, 2007, 15); 9. Monument funerari en forma d'estela de la plaça de la Vila de Madrid (II-III dC) (Beltrán, 2007, 13).

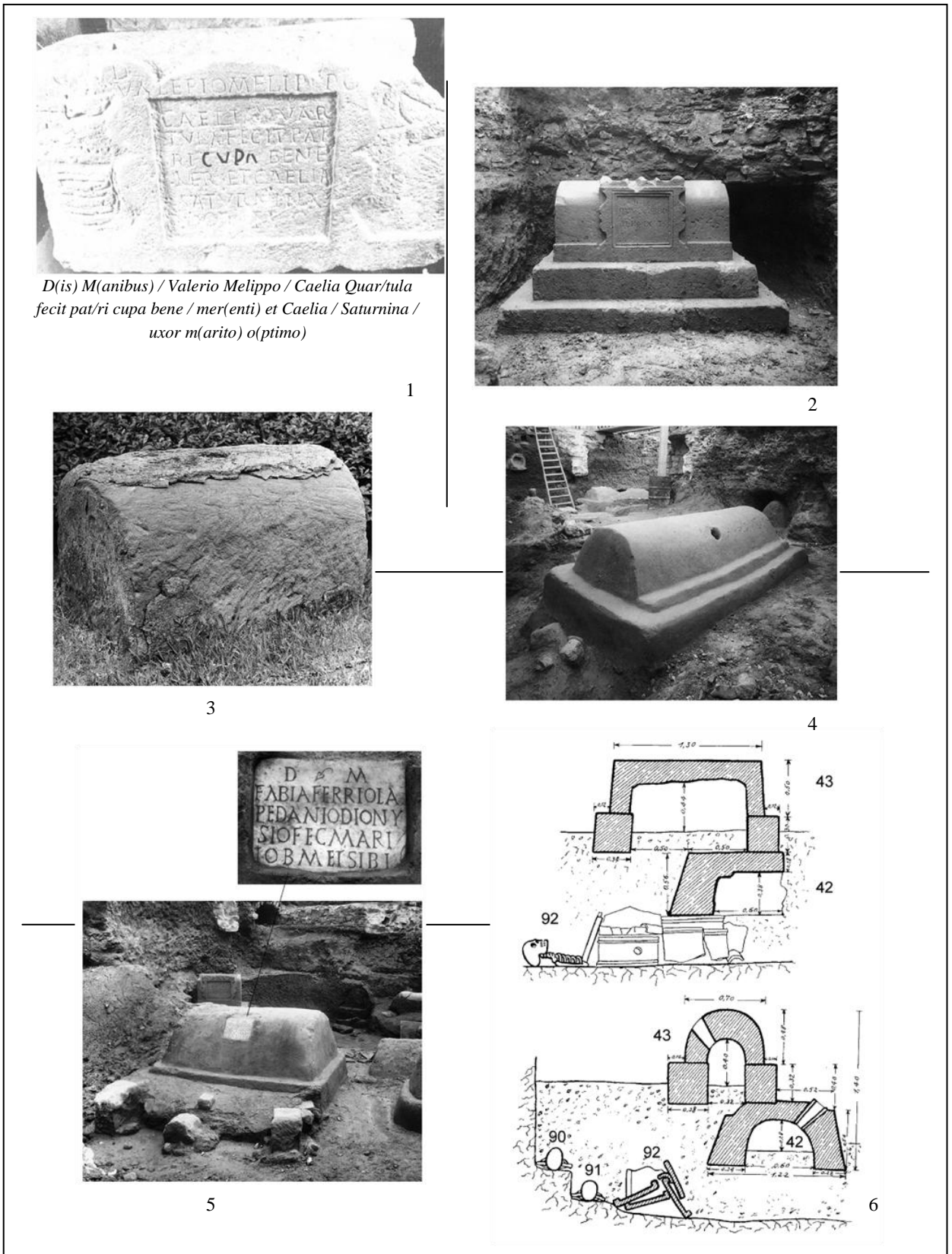

Figura 9. Les *cupae* de la plaça de la Vila de Madrid de Barcelona. 1. *Cupa* de Valeri Melip, en la qual apareix la definició d'aquest tipus de monument funerari (II-III dC): (IRC IV, 219), (Beltrán, 2007, 15); 2. *Cupa solida* de Flavia Theodote (II dC): (IRC IV, 169), (Beltrán, 2007, 16); 3. Recobriment exterior estucat d'una *cupa solida* (Beltrán, 2007, 17); 4. *Cupa structilis* amb el revestiment exterior conservat i el conducte de libació (Beltrán, 2007, 17); 5. *Cupa structilis* dedicada per Fabia Ferriola (IRC IV, 163), on es pot veure l'acotat funerari amb l'*arula* i la taula d'ofrenes (Beltrán, Rodà, 2012, 96); 6. Seccions on es pot apreciar les *cupae* superposades i la potència estratigràfica amb tres nivells d'enterraments (Beltrán, Rodà, 2012, 98).

*D(is) M(anibus) s(acrum)/C(aio) Iul(io) Procu-
lo v[e]l(erano) leg(ionis) VII/Gem(inae) felicis
Ulpus/Maced(o) con(tubernali) f(aciendum) c(uravit)*

1

*D(is) M(anibus)/Ful(via)/Domitia/servo/
Romulo bene/Merenti fecit*

2

*D(is) (h) M(anibus)/Fabia Festa/ave (h) F(abius) (h) Festus/te
salutat/vale*

3

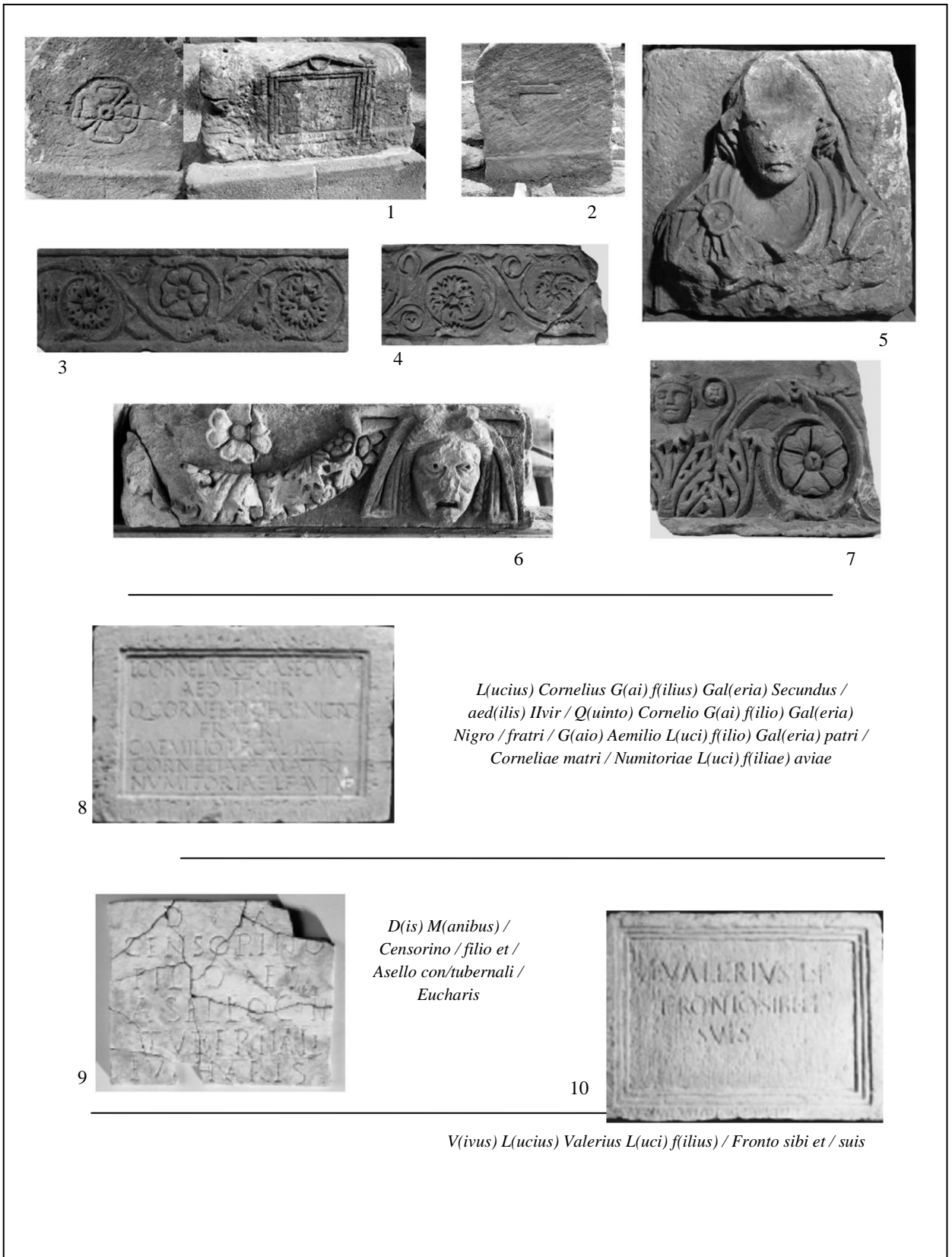

*(h) D(is) (h) M(anibus) (h) Porc(iae) Corinthidi/Iul(ius) Statutus/
uxori karissim(ae)*

4

Figura 10. Les cupae monolítiques de Tàrraco. 1. Cupa de C. Iulius Proculus (s. II dC). Cupa realitzada en pedra del Mèdol, trobada l'any 1907 a la carretera de Barcelona (RIT 221 = CIL II, 1082). Presenta una forma rectangular, sense base, a mode de *crepido*, i amb una perforació circular al darrere que comunica amb l'interior de la base. La inscripció esta inserida en una *tabula ansata* col·locada al centre d'un dels costats llargs, en un lleuger relleu (López, 2001, 78), (Gorostidi, López, 2012, 29-30); 2. Cupa de Romulus (s. III dC). Cupa *solida* de pedra sorrenca local (llisós), de procedència desconeguda (RIT 588 = CIL II, 1566) i de forma cilíndrica. La inscripció ha etsat gravada en el lloc de la cupa, en la mateixa cara hi ha un forat en la part central inferior que comunica amb un espai interior, destinat potser a libacions. Al costat dret té una *ascia* esculpida (López, 2001, 77-78), (Dorostidi, López, 2012, 31); 3. Cupa de Fabia Festa (s. III dC). Procedent de la necròpolis paleocristiana (RIT 566 = CIL II, 1536), feta amb pedra del Mèdol. Cos de forma semicilíndrica peraltada, sense base rectangular. La inscripció està gravada en una placa rectangular de marbre blanc inserida en un cartutx esculpit en el centre de la cara anterior sobremuntat per un frontó i ornat lateralment amb una motllura curvilínia, motiu floral cruciforme. La cupa està decorada en els dos costats laterals per corones funeràries. La part inferior ha estat buidada per posar les cendres de la difunta (López, 2001,78), (Gorostidi, López, 2012, 32-33); 4. Cupa de Porcia Corinthides (s. III dC). Procedent de la necròpolis romano-cristiana (RIT 646= CIL II, 1646) presenta les mateixes característiques que l'anterior. La tabula de marbre presenta dos grans *hederae* en els laterals de la primera línia com a decoració (López, 2001, 79) (Gorostid, López, 2012, 34-35).

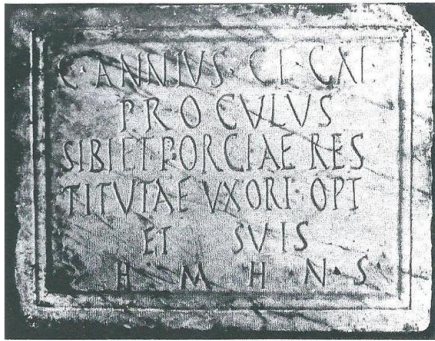

L(ucius) Cornelius G(ai) f(ilius) Gal(eria) Secundus / aed(ilis) Ilvir / Q(uito) Cornelio G(ai) f(ilio) Gal(eria) Nigro / fratri / G(aio) Aemilio L(uci) f(ilio) Gal(eria) patri / Corneliae matri / Numitoriae L(uci) f(iliae) aviae

D(is) M(anibus) / Censorino / filio et / Asello con/tubernali / Eucharis

V(ivus) L(ucius) Valerius L(uci) f(ilius) / Fronto sibi et / suis

Figura 11. 1. *Cupa solida* amb la representació del creixent lunar sobre el *titulus sepulchralis* i una roseta de quatre pètals al lateral (IRC IV, 235): (Beltrán, Rodà, 2012, 93); 2. Representació d'una *ascia* en una *cupa solida* (Beltrán, Rodà, 2012, 94); 3. 4. i 7. Elements decoratius d'un monument funerari amb representació de motius vegetals i rosetes a Barcino (Beltrán, et. al., 2007, 104); 5. Representació d'Attis, s. I dC (Beltrán, et. al., 2007, 100); 6. Fris decoratiu funerari amb guirnalda i roseta sostinguda per unes màscares funeràries, s.I dC (Beltrán, et. al., 2007, 101); 8. IRC IV, 58; 9. IRC IV, 320/ IRC V, 118-119; 10. IRC IV, 217.

C(aius) annius C(ai) F(ilius) Gal(eria) tribu/Proculus/sibi et Porciae Res/titutae uxori opt(imate) et suis/h(oc) m(onumentum) h(eredem, -s) n(on) s(equetur).

1

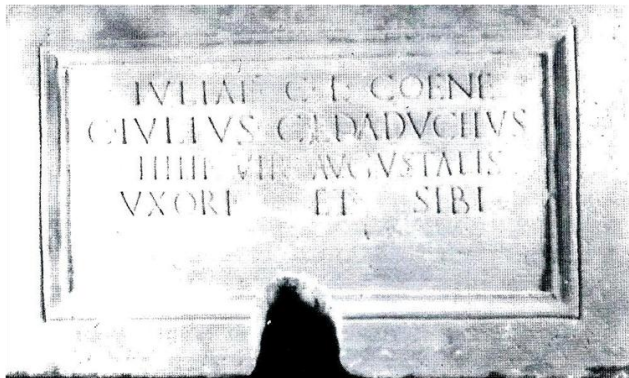
D(is) M(anibus)/ Fab(iae) Agat(h)o/niceni/ b(ene) m(erenti)

2

D(is) M(anibus) / Iason / ti fici (sic) / Valeria / na col(liberto) / b(ene) m(erito)

3

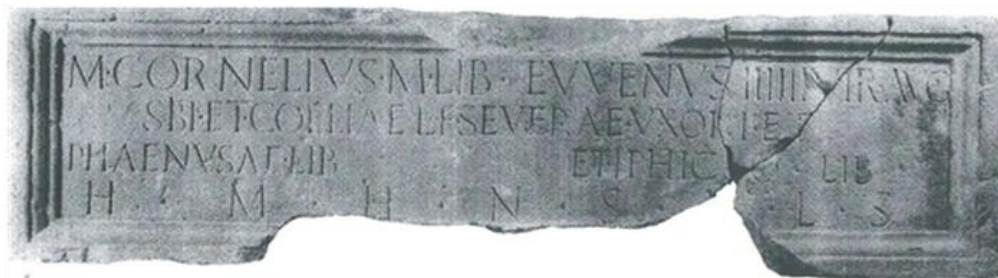
Iuliae C(ai) l(ibertae) Coene / C(aius) Iulius C(ai) l(ibertus) Daduchus / IIIIIvir Augustalis / uxori et sibi

4

Septymia / C(ai) L(iberta) Secvnda / v(iva) s(ibi) f(ecit) h(oc) m(onumentum) h(eredem, ou -es) n(on) / s(equetur)

5

M(arcus) Cornelius M(arci) lib(ertus) Euvendus IIIIIvir Aug(ustalis) / sibi et Coeliae L(uci) filiae Severae uxori et / Phaenusae lib(ertae) et Iphiclo lib(erto) / h(oc) m(onumentum) h(eredem) n(on) s(equetur) n(ec) l(ocus) s(epulturae)

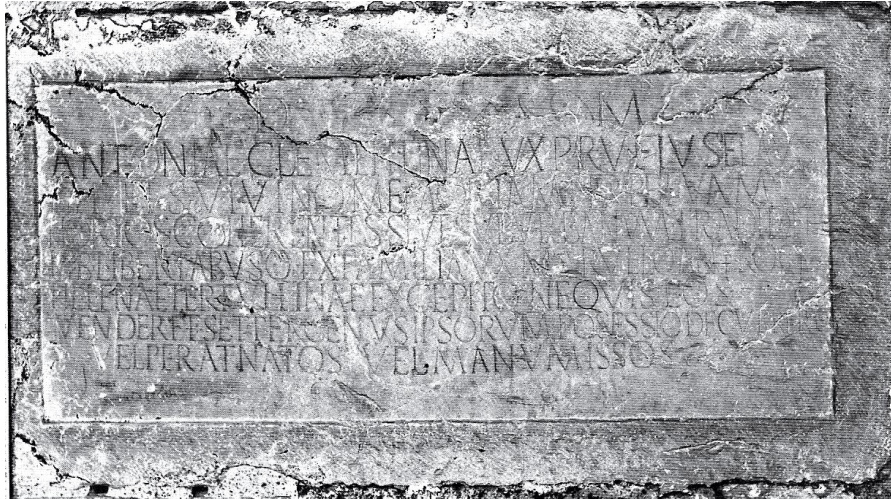
6

Figura 12. Inscripcions funeràries. 1. IRC I, 20; 2. IRC IV, 261; 3. IRC I, 14; 4. IRC IV, 81; 5. IRC III, 83; 6. IRC IV, 79.

Inscripció de Publi Rufi Flavi i Antonia Clementia

Segle II dC.

Claustre de la Catedral de Tarragona. Alföldy, G., 1975: *Die römischen Inschriften von Tarraco*, Berlín, llàmina XCV 2.

D(is) M(anibus).

*Antoniae Clementinae ux(ori) P(ublius) Rufius Fla(v)us
m(aritus) f(ecit) et s(ibi) viv(o); inq(ue) memoriam perpetuam
hortos coherentes sive suburbanum tradidit
lib(ertis) libertabusq(ue) ex familia ux(or)is Marullo, Antroclo,
Helenae, Tertullinae; exceptiq(ue) ne quis eos
venderet, set (sic) per genus ipsorum posses(s)io decurreret
vel per atnatos (sic) vel manumissos.*

«Als déus manes. El marit Publi Rufi Flavi va fer (el monument) per a la seva dona Antonia Clementina i per a ell mateix viu; en memòria perpetua ha llegat els horts limítrofs a les possessions de la ciutat als lliberts i llibertes de la família de la seva dona, Marullo, Antroclo, Hellena, Tertullina; estipulant que ells no els vendran, sinó que les possessions passaran a través dels seus descendents o a través dels familiars de la família del pare o dels seus lliberts».

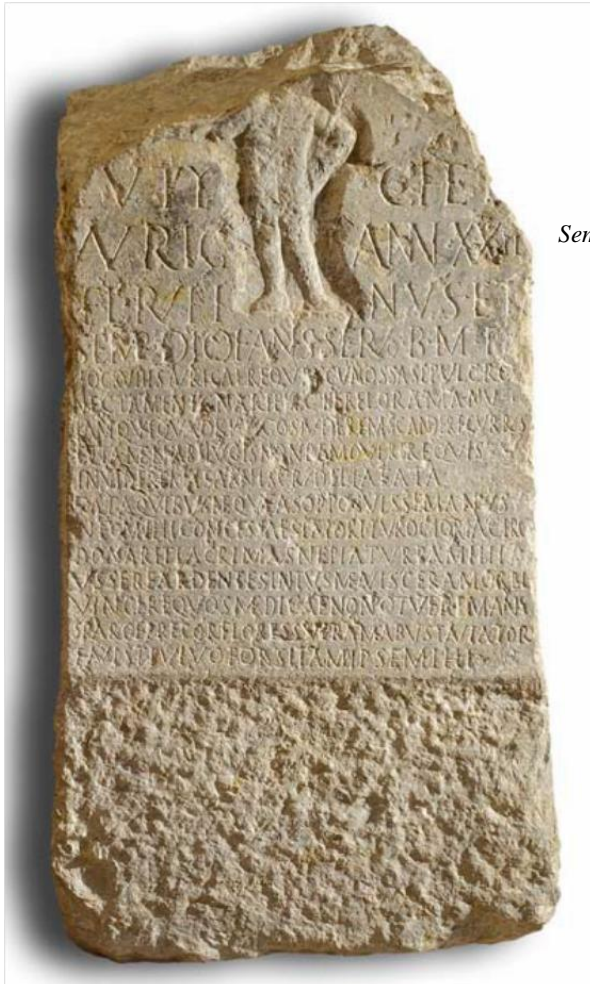
Figura 13. Epitafi de Publi Rufi Flavi i d'Antonia Clementia (CIL II, 4332 =RIT 368), (Navarro, Delia, 2009, 147-156).

Estela funerària d' Eutyches

Segle II dC.

Pedra calcària, 113 x 57 x 46 cm.

Museu Diocesà de Tarragona, inv. PAT/158

D(is) M(anibus).

Eutycheti

aurig(ae) ann(or)um XXII,

Fl(av)ius Rufinus et

Semp(ronia) Diofanis servo b(ene) m(erenti) f(ecerunt).

*Hoc rudis aurigae requiescunt ossa sepulchro,
nec tamen ignari flectere lora manu.*

*Iam qui quadriugos auderem scandere currus,
et tamen a biugis non removerer equis.*

*Invidere meis annis crudelia fata,
fata quibus nequeas opposuisse manus.*

*Nec mihi concessa est morituro gloria circi,
donaret lacrimas ne pia turba mihi.*

*Ussere ardentes intus mea viscera morbi,
vincere quos medicae non potuere manus.*

*Sparge, precor, flores supra mea busta, viator;
favisti vivo forsitam ipse mihi.*

«Als déus manes, l'auriga Eutyches, de 22 anys. Flavius Rufinus i Sempronia Diofanis al seu servent que bé s'ho mereixia. Descansen en aquest sepulcre les despulles d'un auriga novell, força destre, tanmateix, en l'ús de les regnes. Jo, que conduïa sense por carros de quatre cavalls no vaig tenir, amb tot, permís per conduir més que els de dos. Els fats, els cruels fats, als que no és possible oposar resistència, van tenir enveja de la meva joventut. I, al morir, no em va ser concedida la glòria del circ, per evitar que em plorés la fidel afecció. Abrasaren les meves entranyes malignes ardors que els metges no van poder vèncer. Et prego caminant, escampis flors sobre les meves cendres: potser tu em vas aplaudir mentre vivia».

Figura 14. Estela funerària d'Eutyches (Aguilar, 2011, 13).

Ara funerària de Fuscus

Segle II dC.

Pedra calcària coneguda des del segle XVI, i al XVII es trobava en un lloc indeterminat entre el monestir de Santa Clara (actual balcó del Mediterrani) i l'emplaçament de l'amfiteatre (al sud de la Rambla Vella). Al segle XVIII (1722) l'Ajuntament de Tarragona la va regalar a l'almirall anglès Lord Stanhope i aquest la portà a la casa pairal de Chevening (Kent). Actualment la seva localització és desconeguda.

D(is) M(anibus).

*Factionis Venetae Fusco sacra-
vimus aram de nostro, certi stu-
diosi et bene amantes; ut sci-
rent cuncti monumentum
et pignus amoris. Integra
fama tibi, laudem cur-
sus meruisti; certasti
multis, nullum pauper timu-
isti; invidiam passus sem-
per fortis tacuisti; pul-
chre vixisti, fato morta-
lis obisti. Quisquis homo
es, quares talem. Subsiste
viator, perlege, si memor
es. Si nosti, quis fuerit vir,
fortunam metuant omnes,
dices tamen unum: Fus-
cus habet titulos mor-
tis, habet tumulum. Con-
tegit ossa lapis, bene habet
fortuna, valebis. Fudimus
insonti lacrimas, nunc vi-
na. Precamur, ut iaceas pla-
cide. Nemo tui similis.*

Τὸς σοὺς ἀγῶνας αἰῶν λαλήσει.

«Als déus manes. Hem consagrat un altar a Fusc, de l'equip blau, dels nostres recursos, afecionats com n'erem i devots seus, per tal que tothom el reconegui com a record seu i penyora d'afecte. La fama la mantens sencera, per les teves carreres has merescut lloança, has competit amb molts, tot i sense diners, no has temut ningú, a pesar de patir enveges, sempre has callat, íntegre, has viscut honradament, però com a mortal has mort quan t'ha trobat el destí. Siguis qui siguis (que llegeixes), en buscaràs un altre com aquest. Atura't, vianant, llegeix amb calma, si vols recordar, si vols conèixer qui era aquest home. Temi tothom Fortuna, digues només això: «Fusc té ja les lletres de la mort, té una tomba. La inscripció recull els ossos, ja està bé! Fortuna, ja pots marxar. Hem vessat llàgrimes per aquest innocent, i ara vessarem vins. Preguem que reposis plàcidament. Ningú comparable a tu!. Per sempre més es parlarà de les teves lluites (carreres)».

Figura 15. Ara funerària de *Fuscus* (CIL II, 4315 = RIT 445), (Aguilar, 2011, 14).

Inscripció perduda

Segle III dC

No tenim cap dada física sobre la pedra ni cap tipus de descripció.

Inscripció funerària perduda, coneguda des del segle XVI, probablement procedent del c/ Cavallers de Tarragona, tot i que la bibliografia discrepa respecte la seva ubicació original.

*[---]t leg(ionis)
[---]ntis(ssimo?)
n[---] mens(ibus) III
manes si saperent mise
ram me abducerent con
iugem vivere iam quo
me lucem iam nolo vi
dere (hedera)
dulcem carui lucem cum te
amisi ego coniunx has tibi
fundo dolens lachrimas dulcis
sime eniunx lachrimae si pro
sunt visis te Ostende videri
haec tibi sola domus (hedera) [---]
Semper in perpetuo vale mihi
carissime coniunx*

«...

... de quatre mesos

Si els Manes tinguessin seny, se m'endurien a mi, l'esposa, perquè ja no vull viure, ja no puc veure la meva llum. He perdut la meva dolça llum, quan jo t'he perdut a tu, espòs. Vesso per tu aquestes llàgrimes, queixos, dolcíssim espòs. Si les llàgrimes poden afavorir les visions, fes-te evident (?) Aquesta casa sola per tu...

Per sempre més, adéu, estimadíssim espòs meu».

Figura 16. Inscripció d'una esposa al seu marit (CIL II, 4427 = RIT 228), (Gómez, 2002, 124-127).

VIII. REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

1. BIBLIOGRAFIA

- AGUILAR, X. «Que els déus t'acompanyin». *Llegim Tàrraco. Literatura i Història. Club de lectura*. Tarragona: Museu Nacional Arqueològic de Tarragona, abril-maig 2011.
- ALFÖLDY, G. *Die Römischen Inschriften von Tarraco*. Berlín: Madrider Forschungen, 10, Walter De Gruyter, 1975.
- ALFÖLDY, G. et al. *Inscriptiones Hispaniae Latinae (CIL II)*. Berlín: Berolini, 1955-, vol. 14.1
- ARRAYÁS, I. *Morfología histórica del territorio de Tarraco (ss. III-I a.C)*. Barcelona: Universitat de Barcelona, 2005, (Instrumenta; 19).
- BELTRÁN, J. «La “via sepulchralis” de la plaça de la Vila de Madrid. Un exemple del ritual funerari durant l'Alt imperi en la necròpolis occidental de Barcino». *Separata dels Quaderns d'Arqueologia i Història de la ciutat de Barcelona*, 2007, núm. 3, pàg. 6-57.
- BELTRÁN, J. et al. «Estudio del “Jardín” funerario de la necrópolis de la plaza de la Vila de Madrid a partir de las investigaciones arqueobotánicas». *Separata dels Quaderns d'Arqueologia i Història de la ciutat de Barcelona*, 2007, núm. 3, pàg. 95-106.
- BELTRÁN, J; RODÀ, I. «Las *cupae* de la *Hispania Citerior*: reflexiones sobre su origen y sobre el caso de *Barcino*». A: ANDREU, J. *Las cupae hispanas. Origen, difusión, uso, tipología*. Navarra: Fundación Uncastillo i UNED de Tudela, 2012, pàg. 79-112.
- BURCH, J; NOLLA, J.M. «Can Bel (Pineda de Mar, el Maresme)». *Estudi General*, 2005, núm. 25, pàg. 109-115.
- CANCELA, M.L. «Los monumentos funerarios de las elites locales hispanas». A: MORETTI, J.C; TARDY, D. (ed.). *L'architecture funéraire monumentale. La Gaule dans l'Empire romain*. Paris: Comité des travaux historiques et scientifiques, 2006, pàg. 105-120.
- CASAS, J; RUIZ, J. «Ritos domésticos y cultos funerarios. Ofrendas de huevos y gallináceas en villas romanas del territorio emporitano (s. III dC)». *Pyrenae*, 1997, núm. 28, pàg. 211-227.
- CASAS, J. et al. «La necròpoli oriental de la vil·la romana del Collet de Sant Antoni». *Estudi General*, 2005, núm. 25, pàg. 11-103.

- CASTRO, D; MALGOSA, A. «Estudi antropològic dels enterraments de la necròpolis de l'Oliva (Maldà, l'Urgell)». *Urtx: revista cultural de l'Urgell*, 2007, núm. 20, pàg. 8-16.
- CELA, X. et al. «Les inhumacions d'època augustea de la necròpoli rural de Can Bel (Pineda de Mar, Barcelona)». *Quaderns de prehistòria i arqueologia de Castelló*, 1999, núm. 20, pàg. 221- 245.
- CID, C. «El monumento conocido por “Torre de los Escipiones”, en las cercanías de Tarragona». *Empúries: revista de món clàssic i antiguitat tardana*, 1947, núm. 9-10, pàg. 137-169.
- CIURANA, J. «El món de la mort en època romana a l'Alt Camp». *Quaderns de Vilaniu*, 2007, núm. 52, pàg. 3-25.
- «Les monedes en els contextos funeraris del suburbi oriental de Tàrraco». *Butlletí Arqueològic*, 2008, núm. 30, pàg. 123-140.
 - *Pràctiques i rituals funeraris a Tàrraco i el seu ager (segles II aC-III/IV dC)*. Director: Josep M. Macias i Solé. Tarragona: Universitat Rovira i Virgili. Departament de Filologia Catalana. 2011a.
 - «Prácticas y rituales en las áreas funerarias del suburbio oriental de Tarraco». A: ANDREU, J; ESPINOSA, D; PASTOR, S. (coord.). *Mors omnibus instat: aspectos arqueológicos, epigráficos y rituales de la muerte en el Occidente romano*. Madrid: Liceus, 2011b, pàg. 331-350.
- COLOMINAS, L. «Animals i ideologia en l'àmbit funerari: estudi arqueozoològic de la necròpolis de la plaça de la Vila de Madrid». *Separata dels Quaderns d'Arqueologia i Història de la ciutat de Barcelona*, 2007, núm. 3, pàg. 76-94.
- DOPICO, M.D. «Los *conventus iuridici*. Origen, cronología y naturaleza histórica». *Gerión. Revista de Historia Antigua*, 1986, vol. 4, pàg. 265-284.
- FABRE, G; MAYER, M; RODÀ, I. *Inscriptions romaines de Catalogne (IRC)*. Paris: Diffusion de Boccard, 1984-2002.
- GINÉ, J. *El món funerari de Tàrraco: realitat arqueològica, antropològica i paleopatològica*. Tarragona: Fundació Privada Liber, 2011.
- GÓMEZ, J. «Poesia sobre pedra: l'altar dedicat a Fusc de Tarragona (CIL II 4315, RIT 445), revisitat». *Faventia*, 1998, vol. 2, núm. 20, pàg. 143-151.
- *Poesia epigràfica llatina als Països Catalans: edició i comentari*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 2002.

- GOROSTIDI, D; LÓPEZ, J. «Las *cupae* de Tarraco: tipos y usuarios». A: ANDREU, J. *Las cupae hispanas. Origen, difusión, uso, tipología*. Navarra: Fundación Uncastillo y UNED de Tudela, 2012, pàg. 27- 73.
- HERNÁNDEZ, R. *Poesía latina sepulcral de la Hispania Romana: estudio de los tópicos y sus formulaciones*. València: Universitat de València, 2001.
- JORDANA, X; MALGOSA, A. «Enterraments d'època romana a la plaça de la Vila de Madrid. Resultats de la recerca antropològica». *Separata dels Quaderns d'Arqueologia i Història de la ciutat de Barcelona*, 2007, núm. 3, pàg. 58-75.
- LLOVERAS, M.J; PALAHÍ, L. «La Font del Vilar. Urbanització “Mas Pau” (Avinyonet de Puigventós, Alt Empordà)». *Estudi General*, 2005, núm. 25, pàg. 163-168.
- LÓPEZ, J. «Consideracions sobre les *cupae* i altres estructures funeràries afins». *Butlletí Arqueològic (Reial Societat Arqueològica Tarraconense)*, 2001, núm. 21-22, pàg. 65-104.
- MÁRQUEZ, J. *Los Columbarios: arquitectura y paisaje funerario en Augusta Emerita*. Mérida: Ataecina 02, Colección de Estudios Históricos de la Lusitana, 2006.
- NAVARRO, G; DELIA, M.C. «Antonia Clementia, propietaria de tierras en la *Colonia Iulia Urbs Triumphalis Tarraco*». *Lucentum*, 2009, núm. 28, pàg. 147-156.
- NAVARRO, M; DEMOUGIN, S. *Élites hispaniques*. Bourdeaux: Diffusion de Bocard, 2001.
- NOLLA, J.M. *Girona Romana. De la fundació a la fi del món antic*. Girona: Ajuntament de Girona. Servei Municipal de Publicacions. Diputació de Girona. Servei d'Estudis, Documentació i Informació, 1987.
- NOLLA, J.M; CASAS, J. «La Torre dels Moros (Lloret de Mar, la Selva)». *Estudi General*, 2005a, núm. 25, pàg. 117-123.
- «Llafranc (Palafrugell, Baix Empordà)». *Estudi General*, 2005b, núm. 25, pàg. 145-152.
 - «Cal Temple (Aiguaviva, el Gironès)». *Estudi General*, 2005c, núm. 25, pàg. 227-229.
- NOLLA, J.M; SUREDA, M. «Les Cavorques (Sant Julià de Llor, Bonmartí, la Selva)». *Estudi General*, 2005, núm. 25, pàg. 129-140.
- NOLLA, J.M. et al. «La Torratxa (Vilablareix, el Gironès)». *Estudi General*, 2005, núm. 25, pàg. 211-225.
- PLANA, R. (coord.). *Llafranc romà*. Palafrugell: Ajuntament de Palafrugell, 2004, (Quaderns de Palafrugell; 13).

- PONS, J. *Territori i societat romana a Catalunya. Dels inicis al Baix Imperi*. Barcelona: Edicions 62, 1994.
- PUIG, J. *L'Arquitectura romana a Catalunya*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 1934, pàg. 117-174.
- RASCÓN, C; GARCÍA, J.M. (trad.). *Ley de las XII Tablas*. Madrid: Tecnos, 1993.
- REICHERT, L. (ed.). *Culto dei morti e costumi funerari romani. Roma, Italia settentrionale e province nord-occidentali dalla tarda Repubblica all'età imperiale*. Wiesbaden: Reichert, 2001 (Palilia; 8).
- REMESAL, J. «Aspectos legales del mundo funerario romano». A: VAQUERIZO, D. (coord.). *Espacios y usos funerarios en el Occidente romano: Actas del Congreso internacional*. Còrdova: Universidad de Córdoba, Seminario de Arqueología, 2002, vol. 1, pàg. 369-377.
- REMOLÀ, J.A. «Arquitectura funerària». A: TED'A. *Els enterraments del Parc de la Ciutat i la problemàtica funerària de Tàrraco*. Tarragona: Ajuntament de Tarragona, 1987, pàg. 83-95.
- RODÀ, I. «Les inscripcions de la plaça de la Vila de Madrid». *Separata dels Quaderns d'Arqueologia i Història de la ciutat de Barcelona*, 2007, núm. 3, pàg. 107-115.
- Roma a Catalunya*. Barcelona: Institut Català d'Estudis Mediterranis, 1992.
- ROS, J. (dir.). «La necròpolis romana de l'Oliva de Maldà». *Urtx: revista cultural de l'Urgell*, 2001, núm. 14, pàg. 19-40.
- TENAS, M. «El conjunt funerari de Can Trullàs (Granollers, Vallès Oriental)». *Tribuna d'Arqueologia*, 1993, núm. 1991-1992, pàg. 65-78.
- TOYNBEE, J.M. *Death and Burial in the roman world*. Londres: Thames and Hudson, 1971.
- VAQUERIZO, D. «De la agonía al luto. Muerte y *funus* en la Hispania romana». A: PACHECO, C. (coord.). *La muerte en el tiempo. Arqueología .e historia del hecho funerario en la provincia de Toledo*. Talavera de la Reina: Colectivo de Investigación Histórica Arrabal, 2011, pàg. 95-125.

2. RECURSOS ELECTRÒNICS

- MUHBA *Via Sepulcral Romana* [en línia]. Barcelona: Ajuntament de Barcelona. <http://www.bcn.cat/museuhistoriaciutat/es/muhba_via_sepulcral.html> [Consulta: 8 maig 2013].

Hispania Epigraphica [en línia]. Direcció: Joaquín Gómez-Pantoja. Alcalá de Henares: Universidad de Alcalá. Departamento de Historia I y Filosofía. <<http://eda-bea.es/>> [Consulta 20 maig 2013].

ROS, J. (dir.). *Memòria d'excavació: Necròpolis de l'Oliva*. [en línia] Maldà: Generalitat de Catalunya. Direcció General del Patrimoni Cultural, Dipòsit digital del Departament de Cultura, 2000. <<http://calaix.gencat.cat/handle/10687/7856>> [Consulta 22 abril 2013].

VIVES, E. (dir.) *Necròpoli de Can Trullàs, Granollers. Estudi antropològic de les restes òssies humanes*. [en línia] Memòria d'intervenció arqueològica. Dipòsit digital del Departament de Cultura, 1991. <<http://calaix.gencat.cat/handle/10687/9365?value=Granollers&type=municipi>> [Consulta 26 abril 2013].

Imatge en portada: Relleu de marbre d'Amiternum, en el que es representa un seguici fúnebre (Toynbee, 1971, Pl.11).